

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ**

Т.Г. ГЕРАЩЕНКО

**ПРАКТИКУМ
З ІСТОРІЇ
ФІЛОСОФІЇ**

Навчальний посібник

Суми
Університетська книга
2019

Ф

УДК

ББК 87.3

Г 19

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ

Рецензенти:

О.В. Тягло, доктор філософських наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

О.М. Корнієнко, кандидат філософських наук, доцент
(Сумський національний аграрний університет)

Геращенко Т.Г.

Г 19 Практикум з історії філософії. Навчальний посібник — Суми: Університетська книга, 2019. — с.

Навчальний посібник надає знання з основних етапів розвитку філософської думки, особливостей формування філософських концепцій з урахуванням соціальних, економічних, культурних і політичних чинників, спонукає до роботи з науковою літературою і комплексом джерел з філософії. Він включає до кожної теми ключові поняття, питання для самоперевірки, теми рефератів і доповідей, тестові завдання, проблемно-пошукові завдання, завдання для самостійної роботи, бібліографію.

Для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають філософію.

УДК

ББК 87.3

© Т.Г.Геращенко, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП

Тема 1. Особливості філософського знання

- 1.1. Світогляд як інтегральне духовне утворення
- 1.2. Філософія і світогляд
- 1.3. Специфіка філософії як форми духовної діяльності

Питання для самоперевірки

Теми рефератів і доповідей

Тестові завдання

Тема 2. Філософія Стародавнього Сходу

- 2.1. Філософія Стародавньої Індії
- 2.2. Філософія Стародавнього Китаю

Питання для самоперевірки

Теми рефератів і доповідей

Тестові завдання

Тема 3. Антична філософія

- 3.1. Досократівська філософія
- 3.2. Класична грецька філософія
- 3.3. Елліністсько-римська філософія

Питання для самоперевірки

Теми рефератів і доповідей

Тестові завдання

Тема 4. Філософія Середньовіччя і Відродження

- 4.1. Особливості філософії Середньовіччя
- 4.2. Вчення Фоми Аквінського
- 4.3. Філософія Відродження

Питання для самоперевірки
Теми рефератів і доповідей
Тестові завдання

Тема 5. Філософія Нового часу і Просвітництва

- 5.1. Філософія Нового часу
- 5.2. Філософія Просвітництва

Питання для самоперевірки
Теми рефератів і доповідей
Тестові завдання

Тема 6. Німецька класична філософія

- 6.1 Критична філософія Канта
- 6.2. Діалектика Гегеля
- 6.3. Філософія Фіхте, Шелінга, Фейербаха.

Питання для самоперевірки
Теми рефератів і доповідей
Тестові завдання

Тема 7. Філософія марксизму

- 7.1. Основні ідеї філософії марксизму.
- 7.2. Філософські погляди Карла Маркса.
- 7.3. Філософські ідеї Фрідріха Енгельса.

Питання для самоперевірки
Теми рефератів і доповідей
Тестові завдання

Тема 8. Українська і російська філософія

- 8.1. Особливості української філософської думки.
- 8.2. Філософські погляди Григорія Сковороди.
- 8.3. Російська філософія XIX – початку XX ст.

Питання для самоперевірки
Теми рефератів і доповідей
Тестові завдання

Тема 9. Сучасна світова філософія

- 9.1. Особливості новітньої філософії.
- 9.2. Сцієнтизм та антисцієнтизм.
- 9.3. Антропологічна філософія.
- 9.4. Ірраціоналізм та релігійна філософія XX століття.

Питання для самоперевірки
Теми рефератів і доповідей
Тестові завдання

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ЗАВДАННЯ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

ПЕРСОНАЛІЇ

ВСТУП

Відповідно до навчальних планів підготовки фахівців юристів з вищою освітою, філософія є однією з фундаментальних гуманітарних навчальних дисциплін. Предметом вивчення філософії є буття у найширшому розумінні цього слова: матеріальне і духовне, природне і соціальне, чуттєве і позачуттєве, актуальне і потенційне, а також процеси переходу від небуття до буття. Кожна філософська система, з одного боку, є результатом критичного переосмислення тих філософських учень, що існували до неї, а з іншого - відображенням певної соціокультурної ситуації, її узагальненням.

Матеріали навчального посібника допоможуть студентам у засвоєнні специфіки філософського осягнення дійсності, різноманітних філософських концепцій в історії філософії, які розкривають поліфонізм і плюралізм філософського мислення. Використання категоріального апарату історії філософії допоможе майбутнім юристам у наукових пошуках в юриспруденції, у розв'язанні відповідних професійних завдань.

Тема 1.

ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

- 1.1. Світогляд як інтегральне духовне утворення
- 1.2. Філософія і світогляд
- 1.3. Специфіка філософії як форми духовної діяльності

➤ Ключові поняття:

агностицизм, дуалізм, ідеалізм, матеріалізм, міфологія, мудрість, релігія, рефлексія, світогляд, скептицизм, філософія

❖ Світогляд як інтегральне духовне утворення

Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки. У структурному плані прийнято виділяти у ньому такі підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання, світорозуміння та світобачення.

Світогляд - це система узагальнених поглядів на світ, на місце в ньому людини і його відношення до цього світу, а також засновані на цих поглядах переконання, почуття, ідеали, що визначають життєву позицію людини, принципи поведінки і ціннісні орієнтації.

Структуру світогляду визначають: досвід, на основі якого формується світовідчуття – основа світогляду; знання, на основі яких формується світорозуміння; мета, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності, на основі якої формується світоспоглядання; цінності, на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її світосприйняття; принципи, на основі яких складаються основні способи світобачення.

Інтерактивний характер світогляду передбачає його структурну складність, наявність різноманітних шарів і рівнів. За критерієм загальності виділяються такі рівні світогляду: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський світогляд. За ступенем історичного розвитку – античний, середньовічний, ренесансний, новочасний і т. ін. За ступенем

теоретичної «зрілості» – стихійно-повсякденний і теоретичний світогляд.

Світогляд за своєю суттю є цілісним сприйняттям людиною структури буття, узагальнюючим осмисленням сенсу та мети людського життя, тлумаченням людиною головних і значимих ціннісних орієнтирів. Саме на цій основі відповідно і формується лінія людської життєдіяльності, поведінки, способи і принципи пізнання світу, переконання та ідеали. За таких умов якісний рівень світогляду особистості стає виміром її духовної та інтелектуальної зрілості, внутрішнього багатства, освіченості, а також соціальної активності, гуманізму, доброти, моральної чистоти

Історичні форми світогляду

На ранніх стадіях розвитку суспільства в людей почав формуватися міфологічний світогляд. Це була перша спроба людини пояснити походження й устрій світу, поява людей, тварин, причини стихійних явищ, визначити своє місце. Міф об'єднав у собі початки знань, релігійних вірувань, різних видів мистецтва, філософії. У міфологічній свідомості закріплені поетичне багатство та мудрість народів.

Пізніше, із розвитком товариства в людей початок формуватися релігійний світогляд. Він відрізнявся від міфічного вірою в існування надприродних сил і їхньої чільної ролі у світобудові і житті людей. Релігія (від лат. *relegio* – благочесність, побожність, святиня, предмет культу) – така форма світогляду, в якій засвоєння світу здійснюється через подільність на земний, природний, що відображається органами чуттів людини, і потойбічний – «небесний», надприродний і надчуттєвий світ.

Філософський світогляд успадкував від міфологічного і релігійного сукупність питань про походження світу, його будівлі, місці людини і т.п., але відрізнялося логічною упорядкованістю, систематизацією знань, характеризуючись прагненням теоретично обґрунтувати положення і принципи.

❖ Філософія і світогляд

Філософія як феномен духовної культури людства виникла пізніше від міфології і релігії й історично успадкувала від них певні світоглядні ідеї, схеми, а також ту сукупну кількість знань, що стосувалися питань походження світу в цілому, його будови, місця людини у цьому світі.

Виникнення філософії спричинили такі чинники: психологічні (здивування, сумнів, рефлексія, самосвідомість); духовні (міфологія, релігія, знання); соціальні (розподіл праці, дозвілля).

Філософія виникає з критичного ставлення до традиції, із сумніву щодо обґрунтованості підстав міфологічного світобачення, з подиву перед здатністю звільненої думки охопити нескінченний світ.

❖ Специфіка філософії як форми духовної діяльності

Філософія (грец. *phileo* – люблю, *sofia* – мудрість, буквально – любов до мудрості – форма духовної діяльності, спрямована на постановку, аналіз і вирішення сутнісних світоглядних питань, пов'язаних з формуванням цілісного погляду на світ і на місце у ньому людини. Історично поняття предмета філософії змінювалось і має як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До об'єктивних причин слід віднести стан, рівень накопичених конкретних і філософських знань про навколишній світ (природу, людину, суспільство), про духовні, в першу чергу пізнавальні особливості, можливості як окремої людини, так і суспільства в цілому. До суб'єктивних причин відносяться своєрідність насамперед форми осягнення предмета філософії тим чи іншим філософом, філософською школою або течією. Справа в тому, що зміст і форма тієї чи іншої концепції предмета філософії далеко не завжди збігаються. Вони залежать від історико-філософської рефлексії виявлення реального, об'єктивного змісту тієї чи іншої концепції предмета філософії, певної інтерпретації в нових історичних умовах.

Предмет філософії - найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства, мислення, всієї духовної культури.

До структури філософії входять: історія філософії; теоретична філософія (метафізика, діалектика, гносеологія); практична філософія; філософська антропологія.

Щодо проблеми співвідношення філософії і науки існують полярні погляди, де філософія або представлена як наука вищого гатунку, «наука наук», що переважає всі спеціальні науки, або, філософії не знаходиться місця серед інших наук, її відносять до сфери псевдонаук і псевдо знання. Традиційна точка зору на співвідношення науки і філософії могла би коротко бути сформульована так: наука народилася з філософії, отже, філософія – свого роду донаукова стихія, материнське лоно, але не наука, подібна до інших.

Філософія може розглядатися як фундамент усієї решти культури, «квінтесенція культури». Але реальна сфера впливу філософії на науку залишається до сьогодні багато у чому не виявленою, хоча їх тісний зв'язок абсолютно очевидний. Сьогодні наука є досить автономною соціальною структурою, здатною до самостійного розвитку. Але такий розвиток ніколи не може бути цілком самостійним. Характерно, що в епохи наукових криз наука часто звертається до філософії. Можна сказати, що філософія є поглядом на світ, який здатний змінювати речі навколо нас, змінювати свого носія і таким чином впливати на світ. Тому немає двох філософій – життєвої і власне філософії. Вона завжди одна, вона пронизує всю людину, всі сфери її діяльності.

Філософія за своєю суттю є системою знання з високим ступенем теоретичного узагальнення, раціонального обґрунтування власного змісту і водночас включає в себе принципи та ідеали, котрі визначають мету, засоби і характер діяльності людини, смисл її буття. У філософії сконцентровані знання, погляди, теоретичні принципи, котрі виражають найзагальніше, універсальне бачення світу, його розуміння, а також тлумачення сутності людини. Це дає підстави говорити про філософію як особливий тип і спосіб світобачення і світорозуміння, в якому чітко проглядається рівень теоретичного, абстрактно-логічного знання, що має прямий вихід на практику і слугує людині необхідним життєво-світоглядним орієнтиром і водночас мотивом її життєдіяльності, моральної поведінки. Філософія творить такий тип світогляду, котрий є особливим відображенням світу, який прямо спирається на пізнання дійсності і є фактичним результатом філософської рефлексії людини над усією існуючою

Ф

об'єктивною реальністю. Об'єктом філософського світогляду є світ, природа, універсум, космос, Бог.

До функцій філософії належать: світоглядна, онтологічна, гносеологічна, методологічна, ціннісна та праксеологічна функції.

Отже, філософія – це надійний, духовний орієнтир особистості, що прагне до мудрості, до оцінювання власного життя не лише у масштабах сьогодення. Вона повертає людину до вічності, наповнює її розум думками про минуле і майбутнє, виводить за межі інтервалу її особистого існування, додає стимулу до самопізнання, самовдосконалення й самореалізації, надає осмисленості і сенсу всьому життю.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає філософія?
2. Що таке мудрість? Яка різниця між мудрою і розумною людиною?
3. Назвіть відмінності об'єкта і предмета вивчення філософії.
4. Які головні проблеми філософського знання?
5. Які особливості світогляду?
6. Як співвідносяться філософія і світогляд?
7. З якими науками поєднана філософія?
8. Які функції виконує філософія?
9. Яка найголовніша функція філософії?
10. У чому полягає значення філософських знань для юриста?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Особливості філософії як форми духовного осягнення світу.
2. Міф, релігія, філософія: спільне та специфічне.
3. Філософія і світогляд.
4. Філософія і право.
5. Історичні типи світогляду.
6. Людина як вища цінність у системі філософського знання.
7. Роль філософії в житті людини і суспільства.
8. Джерела та особливості філософського знання.

9. Співвідношення філософії і науки.
10. Структурні елементи світогляду.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. *Яке значення вкладав в поняття «філософія» Піфагор?*
 - а) способи правильного мислення;
 - б) любов до мудрості;
 - в) інтелектуальна культура суспільства;
 - г) певний спосіб адаптації людини до природи і суспільства;
 - д) життєва мудрість.
2. *Філософія виникла:*
 - а) у VI - V ст. до н.е.;
 - б) у IX - VIII ст. до н.е.;
 - в) у II ст. до н.е.;
 - г) у I ст. н.е.;
 - д) VI – V ст. н.е.
3. *Хто із стародавніх філософів уперше використовує поняття «філософія»?*
 - а) Конфуцій;
 - б) Фалес;
 - в) Піфагор;
 - г) Сократ;
 - д) Платон.
4. *Що є предметом філософії?*
 - а) людина та її сутнісні виміри;
 - б) суспільство і його історія;
 - в) людина = світ;
 - г) природа у всій її багатоманітності;
 - д) найбільш загальні закони розвитку суспільства і мислення.
5. *Яка із зазначених дисциплін не входить до складу філософії?*
 - а) логіка;
 - б) філологія;
 - в) онтологія;
 - г) естетика;
 - д) антропологія.

Тема 2.

ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

2.1. Філософія Стародавньої Індії.

2.2. Філософія Стародавнього Китаю.

➤ Ключові поняття:

атман, брахман, буддизм, вайшешика, веданта, веді, дао, даосизм, джайнізм, йога, карма, конфуціанство, міманса, моїзм, н'яя, санк'я, упанішади

❖ Філософія Стародавньої Індії

Перші свідчення філософії Стародавньої Індії дійшли до нас у Ведах (знаннях), що датуються десь за 1500 р. до н. е. У них зібрані хвалебні гімни та пісні богам, магічні заклинання і роздуми про людину. Філософська частина Вед – Упанішади. Це збірки філософських бесід мудреців зі своїми учнями. У Рігведі зібрані гімни богам, у Самаведі – священні пісні, у Яджурведі та Атхарваведі – магічні заклинання.

В Упанішадах доводиться єдність і тотожність брахмана (першопричини всього суцього) та атмана, який, по суті, є душею індивідуальної істоти. Оскільки атман і брахман становлять єдине ціле, то людина як жива істота завдяки чистоті душі може досягнути вічності. В текстах Упанішад викладено вчення про карму і перевтілення. Згідно з ним, душа кожної істоти після смерті перевтілюється в іншу істоту, залежно від своїх вчинків. Ланцюг перевтілень вічний, а душа, залежно від виконання моральних законів, безперервно набуває нової тілесної форми існування. Кращі вчинки приводять до очищення душі і можливості перевтілення в більш досконалу істоту, а негативні – навпаки. Цей процес позначається поняттям «сансара», що означає біг, який повертається до місця свого початку. Початком тут є бездоганний атман, що може бути очорненим людськими прагненнями та діями, тоді смерть постає як перехід на нижчий рівень існування душі, що викликає

страждання. Вічне чергування життя і смерті є потоком страждань, які породжуються невгамовною жадобою бажань і діянь людей.

Пізніше на основі Вед виникли ортодоксальні філософські школи. До ортодоксальних філософських систем відносяться: веданта, міманса, санкх'я, ньяя, вайшешика, йога.

Згідно з ведантою, світ складається зі світового духу - Брахмана і людської душі – Атмана. Душа вічна і після смерті людини переселяється в інше тіло. Існує закон карми – людина не може змінити свій соціальний статус, тому має змиритись зі своїм становищем.

Ідеї міманси ґрунтувались на авторитеті Вед. Філософи вважали, що світ вічний, створений Богом і у ньому діють закони карми. Санкх'я (засновник – Капіла) стверджувала, що у світі існують два начала – матеріальне (Пракриті) і духовне (Пуруша). Основні ідеї школи ньяя зводяться до переконання у тому, що світ складається з дрібних часточок води, вогні, землі і повітря. Знання можна отримати за допомогою чуттєвого пізнання і формулювання умовиводів.

Вайшешика (засновник – Канада) сформулювала 5 матеріальних першооснов світу: земля, вода, повітря, вогонь, ефір. Світ створений Богом з атомів, розвивається за законами карми. Йога (засновник – Патанджалі) стверджувала, що людина має прагнути постійного самовдосконалення шляхом заглиблення у свій внутрішній світ. У житті кожна людина має дотримуватись моральних принципів.

До неортодоксального напрямку належать: джайнізм, буддизм і чарвака-локаята. Засновник джайнізму Махавіра Вардхамана (бл. 500 р. до н. е.) заперечував авторитет Вед. Основними елементами світу джайністи вважають індивідуальні душі, здатні до самовдосконалення. Але їх пронизує неживе (матерія, ефір, простір), і тому душі не спроможні розгорнути свої нахили до всевідання і блаженства. На заваді стають матеріальні частки, що проникають у душу, несучи із собою матерію карми, пристрасті якої і приводять до кругообігу перевтілень. Мета спасіння полягає у піднесенні вивільненої від матеріального впливу душі до рівня досконалих істот. До того ж необхідно за допомогою аскези – відмови від життєвих зваб – позбутися карми. До цього приводить лише доброчинне життя.

Буддизм виник у VI – V ст. до н.е. Його започаткував непальський принц Сіддхарт Гаутама, який після тривалого самотництва став просвітленим, тобто Буддою. У його вченні відсутній вічний бог. Немає і постійного буття. Все перебуває у круговороті виникнення та зникнення. Найпростіші елементи, з яких розбудований світ, – це мінливі якості та стани, що зумовлюють вічний потік перетворень.

Буддизм відкидає поняття «душа». На основі уявлень про кругообіг буття сформоване буддистське вчення про перевтілення та про кармічну відплату за негативні вчинки. Оскільки буття не має стійкої субстанції, то всі нові істоти, які з'являються як наслідок діяльності попередніх, не пов'язані ні духовно, ні тілесно. Вони лише ланцюжки, які скріплюють минуле з майбутнім, і є способом продовження існування після смерті та спричинення появи нового життя. Знищення незнання і пов'язаного з ним зла можна досягти через осягнення знання. Його утворюють чотири істини, відкриті Буддою: існування сповнене страждання; причина страждань полягає в пожадливості до життя; страждань позбавляє відмова від життєвих зваб; позбавлення жаги до життя можливе лише через наслідування вчення Будди.

Філософи школи чарвака-локаята були впевнені, що Бог не існує, від карми звільнитись не може ніхто. Мудреці не вірили у життя після смерті. Стверджували, що світ складається з чотирьох елементів: води, землі, вогню, повітря. Ці начала, об'єднуючись, утворюють органи чуття людини, її тіло. На їхній основі виникає духовне начало.

❖ Філософія Стародавнього Китаю

Філософія Стародавнього Китаю виникла у VIII ст. до н.е. Формувалась вона на основі міфології. Духовним канонам було «П'ятикнижжя»:

- Ші-цзінь (книга пісень);
- І-цзінь (книга змін);
- Чунь-цю (книга літописів);
- Шу-цзінь (книга історії);

- Лі-шу (книга ритуалів).

У книгах розглядались питання багатоманітності світу, єдність і відмінність речей, особливості людської свідомості та специфіка душі. Філософи вважали, що світ – результат взаємодії двох протилежних начал - Інь (жіноче начало) і Янь (чоловіче начало). В процесі дії цих начал виникають стихії: вода, вогонь, земля, дерево, метал.

Найдавнішим китайським філософом був Конфуцій (551 – 479 рр.). З його повчань учні склали книгу «Бесіди і вислови». Конфуцій традиційно сповідує зверхність у всьому Неба. Воно слідує за справедливістю на Землі, і, визначаючи наперед долю людей, стоїть на сторожі соціальної нерівності. Правитель завжди має бути правителем, слуга – слугою, батько – батьком, син – сином. Філософ стверджував, що ідеальні взаємовідносини в суспільстві – в минулому.

Вся конфуціанська етика (вчення про моральність) пронизана ідеєю «золотої середини», яка відповідає «дао» – правильному шляхові життя. «Золота середина» полягає в умінні балансувати між нестриманістю й обережністю, самоповагою і повагою до інших, треба любити людей, піклуватися про них. Головною керівною силою суспільства Конфуцій вважав моральний приклад, повагу до старших, особливо до батьків. Він говорив: «Чого не бажаєш собі, того не роби і іншому».

Ще одну філософську школу в Стародавньому Китаї започаткував Мо Дзи (479 – 400 рр.). Його учні та послідовники виклали суть моїзму в книзі «Мо Дзи», де Небо тлумачиться як взірець для всіх людей. Воно не хоче, щоб великі царства нападали на малі, як і більші родини на менші, а багаті збиткувалися над бідними. Так само категорично моїсти виступали проти війн. Під час збройних конфліктів гинуть люди, армії витоптують хліб, руйнують будівлі. Це неприпустимо, адже Небо вимагає суспільної злагоди та взаємної любові.

Засновником даосизму вважається Лао Цзи. Сутність і зміст його вчення викладено у книзі «Дао де цзин». «Дао» – це вічність буття, «мати всіх речей». Що б не існувало, все одно воно повертається до свого початку. Дао є началом усіх начал і навіть

передує небесному владці, тобто богові. Воно зумовлює всі зміни у світі, всі перетворення, початок і кінець існування речей і людей.

Зі всемогутності дао впливав соціальний та етичний ідеал даосів. Це життя і мораль патріархального ладу, оскільки в давнину дао віднімало у багатих і віддавало бідним. Взагалі ж повна справедливість настає тоді, коли людина бездіяльна. Навіть правителеві не слід втручатися в соціальні справи, оскільки цим він заважає дао. Воно і лише воно вирішує, як усьому бути.

У старокитайській та староіндійській філософії наявні спільні характерні ознаки: уявлення про колообіг існування, де минуле краще, ніж за сучасне; ствердження про занепад усіх форм буття, повернення усього сущого до першопочатку; розуміння людини як буденної частки всього існуючого, а не чогось особливого, що стоїть в центрі світу.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яка проблематика староіндійської філософії?
2. У чому специфіка упанішад?
3. Які особливості філософії Стародавньої Індії?
4. Які основні школи давньоіндійської філософії?
5. Які особливості філософії Стародавнього Китаю?
6. Яка основна риса конфуціанства?
7. У чому проявляється специфіка даосизму?
8. Які особливості філософських поглядів Конфуція?
9. Які спільні риси старокитайської та староіндійської філософії?
10. У чому специфіка моїзму?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Специфіка східної парадигми світорозуміння.
2. Чотири «благородних істини буддизму»: філософський контекст.
3. Сенс життя людини за філософією йоги.
4. Упанішади-філософська частина Вед.
5. Специфіка давньоіндійської філософії.

6. Філософія буддизму і сучасність.
7. Провідні ідеї філософських шкіл Стародавнього Китаю.
8. Моральні аспекти конфуціанства.
9. Особливості даосизму.
10. «Золоте правило» Конфуція.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- ✓ 1. *Конфуціанство виникло у:*
- а) Індії;
 - б) Китаї;
 - в) Греції;
 - г) Римі;
 - д) Єгипті.
2. *Упанішади – це:*
- а) частинки атома;
 - б) філософські трактати;
 - в) твори Конфуція;
 - г) ідеї буддизму;
 - д) етапи староіндійської філософії.
3. *Кому належить вислів «Чого не бажаєш собі, того не роби й іншому»?*
- а) Сократу;
 - б) Конфуцію;
 - в) Лао-цзи;
 - г) Мо-цзи;
 - д) Платону.
4. *Що не входить до основних шкіл Стародавньої Індії?*
- а) веданта;
 - б) міманса;
 - в) вайшешика;
 - г) йога;
 - д) даосизм.
5. *Легісти радять дотримуватись:*
- а) любові;
 - б) закону;

- в) традицій;
- г) віри;
- д) карми.

Тема 3.

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

- 3.1. Досократівська філософія.
- 3.2. Класична грецька філософія.
- 3.3. Елліністсько-римська філософія.

➤ *Ключові поняття:*

атом, атомізм, дуалізм, елеати, ідеалізм, космоцентризм, матеріалізм, мілетська школа, монізм, натурфілософія, піфагорійці, релятивізм, філософія

❖ Антична філософія

Давньогрецька філософія охоплює більш ніж тисячолітній період – із VII ст. до н.е. до V ст. н.е. Формування і становлення філософського погляду на світ підготували міфологія, література, культура, де визначалися місце і роль людини в Універсумі пояснювалися мотиви причин і дій. У давньогрецькій філософії ми заходимо зародження ідей та думок, які сьогодні є невід’ємною складовою європейської духовної культури. Саме вона визначала стиль сучасного філософського мислення, вічне прагнення людини до мудрої істини, яке ніколи не може завершитися повністю.

Для античних мислителів світ є важливим, гармонійно упорядкованим, предметно-речовим цілим – Космосом (у пер. з грец. – спочатку «порядок», а потім (світо порядок). Проблема виникнення Космосу тлумачиться як проблема архе – вихідна, стійка, сутнісна, автономна першооснова, з якої породжується предметна багатоманітність.

Першою філософською школою Еллади, а тим самим і Європи, була Мілетська школа. Засновником Мілетської школи вважається Фалес. Він жив наприкінці VII - у першій половині VI ст. до н.е. (бл.

625 – 547 до н.е.). Як філософ Фалес виступав з позицій стихійного матеріалізму. Першопричиною на його думку, виступає вода (філософське переосмислення Океану).

Учнем і послідовником Фалеса був Анаксимандр (бл. 610 – бл. 540 до н.е.). Світ головний твір «Про природу» він написав у середині VI ст. до н.е. Про його життя майже нічого невідомо. Анаксимандр розширив поняття початку всього існуючого до поняття «архе», тобто до першопричини, субстанції, того, що лежить в основі всього. Таке начало Анаксимандр знайшов в апейроні. Апейроні – це щось нескінченне, безмірне, безмежне. Він вічний і невизначений, оскільки внутрішньо безкрайній. Апейрон – не тільки субстанційний, але й генетичний початок космосу.

Учнем і послідовником Анаксимандра виступав Анаксімен (бл. 585 – бл. 525 рр. до н.е.). Як астроном і метеоролог, написав твір «Про природу». У космогонії Анаксімен зводив усі форми природи до повітря; все з нього виникає через розрідження і згущення.

Видатним представником іонійської філософії був Геракліт із Ефеса (бл. 520 – бл. 460 рр. до н.е.) Головний твір Геракліта – «Про природу». Космогонія Геракліта будується на основі стихійної діалектики. Світ, як упорядкована система Космос створюється на основі всезагальної змінності явищ, загальної мінливості речей. «Все тече, все змінюється, немає нічого нерухомого». Для висловлення цієї думки Геракліт користується образним порівнянням з плинною рікою, потоком. «На того, хто входить в одну і ту ж ріку, течуть все нові й нові води». Рух, за Гераклітом, властивий всьому існуючому. Вся природа, не зупиняючись, змінює свій стан. «В одну і ту ж ріку не можна ввійти двічі».

Античну філософію важко уявити без Піфагора і піфагорійців (бл. 580 – бл. 500 рр. до н.е.). В основі піфагорійської етики лежало вчення про «належне», яке означало перемогу над почуттями, підкорення молодших старшими, культ дружби і товариськості, шанування Піфагора. Велика увага приділялась медитації, психотерапії, проблемі дітородіння. Розроблялись прийоми поліпшення розумних здібностей, вміння слухати і спостерігати. Піфагор відомий як творець «теореми Піфагора», він став на шлях перетворення математики емпіричної на математику теоретичну. Він

надав геометрії форми вільної науки, досліджував теореми з інтелектуальної точки зору.

Важливим кроком у розвитку ранньогрецької філософії був творчий здобуток Елейської школи: Ксенофана, Парменіда, Зенона. Саме в школі елеатів закінчується формування античної філософії, і протофілософія стає філософією. Засновник Елейської школи – Ксенофан із Колофона (бл. 570 до н.е – після 478 до н.е.) У його вченні філософія починає розмежовуватися з фізичною картиною світу, тобто філософія виділяється зі світоглядної фізики. Основою філософії елеатів стало вчення Парменіда (VI – V ст. до н.е.) Він розширив поняття єдиного світобога Ксенофана до поняття єдиного буття. За словом Парменіда, єдино істинним є положення; «буття є, небуття, тому що небуття неможливо не пізнати (воно недосяжне), ні висловити». Якщо буття є, то не можна сказати також, що воно буде, що воно стає буттям. Отже буття є, воно вічне, не виникає і не знищується, залишаючись тотожним і завжди рівним самому собі.

Важливим кроком на шляху розвитку онтологічного підходу до вирішення філософських проблем став атомізм Демокріта (бл. 460 – 370 рр. до н.е.), який прагнув до створення чіткого, якісного і логічного обґрунтованого вчення. Вихідна думка цього вчення: «У світі немає нічого, крім атомів і порожнечі, все існуюче перебуває в нескінченній багатоманітності першопочаткових, неподільних, вічних і незмінних частинок, які завжди рухаються в безмежному просторі, то зчіплюючись, то розчіплюючись одна з одною».

❖ Класична грецька філософія

Вершина розвитку давньогрецької філософії датується приблизно від другої половини V ст. до кінця IV ст. до н.е. Виникає потреба в професійних вчителях. Вони навчали не тільки риторики, політики, судочинства, але й всіх інших галузей знань, які людина могла практично використати. Їх називали софістами.

Софісти (Протагор (481 – 411 рр. до н.е.), Горгій, Продік, Ксеніад, Алкідам, Крітій) привернули увагу до проблеми людини. Вони першими усвідомили протилежність людини і світу, об'єктивного і суб'єктивного. Протагор стверджував «Людина – міра

всіх речей: для існуючих – вони існують, для неіснуючих – що вони не існують». Для філософа, істина завжди суб'єктивна, істин стільки, скільки людей.

Софісти приділяли значну увагу аналізу пізнавальних можливостей людини. Вважали, що основним завданням філософії є виховання людей, навчання їх жити.

Сократ (469 – 399 рр. до н.е.) спочатку був учнем, а згодом – непримиренним опонентом софістів. Основну частину сократівських роздумів присвячено проблемам моралі: що таке добро і зло, справедливість і несправедливість.

У центрі його філософії – людина. Але вона ним розглядається насамперед як моральна істота. Філософія Сократа – етичний раціоналізм: всяке зло виникає від незнання; знання – джерело духовного вдосконалення. Філософ вважав, що справжні знання необхідно шукати у собі («Пізнай самого себе»), адже безсмертна душа кожної людини знає все. Водночас мудрець закликав не задовольнятися наявними знаннями, постійно їх збагачувати, стверджуючи, що «я знаю лише те, що я нічого не знаю, але інші не знають навіть і того».

Платон (427 – 347 рр. до н.е.) - учень Сократа. Після смерті учителя покинув Афіни, був мало не проданий у рабство. Повернувшись у Афіни, відкрив школу – Академію. Підтримуючи думки свого вчителя, стверджував, що всяке зло виникає від незнання; знання відображається у поняттях; відношення між поняттями – діалектика; знання сприяють добробуту; добробут робить людей щасливими.

Платон – об'єктивний ідеаліст. На його думку, першопочаток – світ ідей. Вони є прообразами предметів видимого світу. Ідеї існують об'єктивно, незалежно від пізнання і мислення людей. Для Платона спочатку існує ідеальний загальний прообраз речей, який визначає сутнісну форму матеріальних утворень, і тому все матеріальне є мінливим і примарним. Воно тільки відображає незмінні ідеї. Таким чином, світ речей підпорядкований світу ідей.

Пізнання – процес пригадування душі світу ідей. Існуючий навколо людини світ є тінню справжнього, навидимого світу. Душа містить у собі усе знання. Якщо при народженні дитини тіло

одержить душу, яка добре бачила світ ідей, то ця людина стане у майбутньому філософом.

Старогрецький філософ Аристотель (384 – 324 рр. до н.е.) – учень Платона, 3 роки виховував Олександра Македонського. Його світогляд сформувався під впливом свого вчителя, однак він вважається самостійно мислячим філософом, стверджуючи: «Платон мені друг, але істина дорожча». Після смерті свого вчителя, він тривалий час подорожував, а потім заснував свою школу – Лікей.

Аристотель – засновник формальної логіки. Він вважав, що світ ідей не існує; першопричина – пасивна матерія, а форма – активна; небуття немає; рух – це зміна взагалі; світ можна пізнати. Заперечуючи переселення душі, називає її види: рослинна, тваринна і розумна.

Людина, на його переконання, істота політична, суспільна. Вважав, що держава формується завдяки природній схильності людей до суспільного життя.

❖ Елліністсько-римська філософія

В елліністсько-римський період античності виникли школи: епікурейська, скептична, кінічна, стоїчна, неоплатонівська.

Епікур (342 – 270 рр. до н.е.) – матеріаліст, заснував новий напрямок, а продовжив його римлянин Тит Лукрецій Кар (95 – 55 рр. до н.е.). На їх думку, Всесвіт складається з тіл і порожнечі. Тіла складаються з атомів.

Особливу увагу філософ приділяв етиці, бо вона відкриває природні начала, звільняючи душу від божественної сили. Він говорив: «Нехай ніхто в молодості не відкладає заняття філософією, а в старості не втомлюється займатися філософією... Хто говорить, що ще не настав, або минув час дл занять філософією, той схожий на того, хто говорить, що для щастя або ще немає, або вже немає часу».

Епікур радив не боятися смерті, стверджуючи, що «смерть, найстрашніша з лих, не має до нас ніякого відношення, тому що коли ми існуємо, смерть ще не присутня, а коли смерть присутня, тоді ми не існуємо».

Тит Лукрецій Кар – матеріаліст. Він говорив, що людина є дитиною природи, поєднує у собі фізичні сили і здібності. При цьому філософ звеличує розум людини.

Скептики (Піррон (365 – 275 рр. до н.е.), Секст Емпірик (2 пол. II ст. – поч. III ст.) недооцінювали можливість пізнання людиною світу. Вірили в те, що світ існує, але про нього не можна нічого достовірно сказати. В основі їхніх суджень лежали такі запитання з відповідями: 1) Якими є всі речі? – Не більше такими, ніж будь-якими. 2) Що можна сказати про такі речі? – Краще не казати нічого, утримуючись від суджень. 3) Що робити людині, яка перебуває у стосунках з такими речами? – Зберігати самовладність.

Усі мудреці, на їх переконання, запевняли в істинності своїх теорій, але пропонували різні ідеї, тому неможливо створити істинну філософію.

Кініки (Антисфен (446 – 366 рр. до н.е.), Діоген Сінопський (народ. ? - помер бл. 330 – 320 рр. до н.е.)) дали визначення поняття, заперечували існування загальних понять та платонівський світ ідей, не сприймали будь-які соціальні норми та закони. Вони були глибоко переконані, що справжнє щастя людини – свобода. Кініки вважали, що людина осягає світ, коли стає байдужою до всього, окрім спокою своєї душі.

Діоген був прикладом мудреця-аскета. Він тривалий час жив у глиняній діжці, інколи просив милостиню у статуй. Таким чином він привчав себе до відмов. Він ідеалізував життя тварин і первісних людей. На його думку, розум і виховання людини мають допомогти людині повернутися до природи.

Стоїцизм як новий напрям заснував Зенон – стоїк (340 – 265 рр. до н.е.), а продовжили його ідеї Луцій Аней Сенека (4 р. до н.е. – 65 р. н.е.) та Епіктет (50 – 138 рр. н.е.).

Стоїки закликали людину до життєвої мудрості та самовладності. Вони вважали, що весь світ пронизаний потоками вогняної превми (диханням), які зумовлюють долю людини. Остання нічого не може змінити і має змиритись з цим. Людина має у всьому зберігати спокій та рівновагу.

Неоплатоніки ((Плотін (205 – 270 рр.), Прокл (412 – 485 рр.)) вважали, що усе суще є результатом виливання (еманації) Єдиного.

Продуктом Єдиного є світовий Розум. Він еманує у світову Душу, а вона оживляє усе сутнє. Все існуюче через Душу прагне повернутися до вищого – Єдиного.

Філософи вважали, що людина є уособленням світобудови, що складається з тіла, душі і розуму. Останній надає людині прагнення до блага, до Єдиного.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які основні школи античності?
2. Які основні ідеї представників Мілетської школи?
3. У чому полягає сутність атомізму?
4. Як тлумачили буття елеати?
5. У чому специфічність поглядів Сократа?
6. Що таке філософський ідеалізм Платона?
7. Які особливості філософських поглядів Аристотеля?
8. Яка проблематика стародавньої римської філософії?
9. Які основні ідеї епікуреїзму?
10. Як розуміли буття світу кініки?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Виникнення давньогрецької раціоналістичної думки.
2. Натурфілософія античної філософії.
3. Релятивізм Геракліта.
4. Особливості класичного періоду Стародавньої Греції.
5. Космос і Логос у античній філософській традиції.
6. Проблема людини в філософії Сократа.
7. Учення про переселення душ Платона.
8. Платонівська «ідеальна держава» і сучасність.
9. Поняття душі у філософії Аристотеля і сучасність.
10. Специфіка давньоримської філософії.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Автором відомого філософського трактату “Метафізика” є:

- а) Арістотель;
- б) І.Кант;
- в) Г.Сковорода;
- в) Платон;
- г) Сократ.

2. Вислів «Все тече, все змінюється» належить:

- а) Фалесу;
- б) Піфагору;
- в) Юму;
- г) Ніцше;
- д) Геракліту.

3. Це неправильно, що Платон:

- а) був засновником атомізму;
- б) вірив, що душа безсмертна;
- в) був прихильником гедонізму;
- г) створив теорію ідеальної держави.

4. Як називалась перша філософія у Арістотеля?

- а) діалектика;
- б) аналітика;
- в) логіка;
- г) метафізика.

5. Що є першоосновою світу за Фалесом?

- а) Бог;
- б) атом;
- в) вогонь;
- г) вода;
- д) повітря.

Тема 4.

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І ВІДРОДЖЕННЯ

4.1. Особливості філософії Середньовіччя.

4.2. Вчення Фоми Аквінського.

4.3. Філософія Відродження.

➤ **Ключові поняття:**

антропоцентризм, апологетика, гуманізм, деїзм, креаціонізм, містика, номіналізм, пантеїзм, патристика, реалізм, схоластика, теїзм, теоцентризм

❖ Особливості філософії Середньовіччя

Епоха Середньовіччя – це тисячолітня суперечлива історія розвитку людства. Її світоглядну основу становив теоцентризм – ідея про єдиного і всемогутнього Бога. Бог створив світ з нічого, він творець усього існуючого.

Основні етапи середньовічної філософії:

- II – IX ст. – апологетика, патристика;
- X – XV ст. – схоластика, містика.

Апологетика - розділ теології, що захищає християнство від античної філософії. Перші християнські мислителі звернулись до римських імператорів із посланнями на захист християн. У них вони висловлювали свої філософські ідеї: доведення буття Бога, ідеї безсмертя, вчення про божественне одкровення тощо. Так, апологет Юстин Мученик виступив на захист молодого християнства від язичників. Він пояснював, що мудреці були причетні до божого слова (логоса) задовго до пришествя Ісуса Христа, адже без Божого впливу неможливо бути мудрим. Філософ захищав християнство і від різного роду єресей: гностицизму, маніхейства, аріанства.

Апологет Татіан Сирієць (бл. 125 – 175 рр.) вважав, що християнський світогляд і антична філософія – непримиренні. Антична міфологія, на його думку, аморальна, а антична філософія – суперечлива. Також філософ критикував і античне мистецтво (скульптуру), вважаючи його непристойним.

Патристика («патер» - батько) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів, отців церкви (Василь Великий (330 – 379 рр.), Квіт Тертулліан (160 – 220 рр.), Августин Блаженний (354 – 430 рр.). Вони вважали, що Бог є вічним і завершеним буттям, творець світу, його можливості – невичерпні, світ залежить від нього, він є гарантом безсмертя та спасіння людства.

Схоластика поділяється на ранню (X – XI ст.), високу (XII – XIII ст.) та пізню (XIV ст.). Яскравий представник ранньої

схоластики, англійський архієпископ Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109 рр.) у своєму творі «Чому Бог втілювався в людину?» закликав до інтелектуального осягнення віри, оскільки істинний розум приводить до істинної віри. Автор підкреслював думку про необхідність утілення Бога в людині, тобто сприйняття нею божественних ідей.

Для схоластики принциповою була проблема універсалій. Це відображено у поглядах реалістів і номіналістів. Реалісти (Ансельм Кентерберійський, Еріугена) вважали, що людина осягає сутності у поняттях розуму. Універсалії спочатку існували як сутності речей, а потім – як поняття розуму.

Номіналісти (Іоанн Росцелін, Уільям Оккам, П'єр Абеляр) стверджували, що універсалії існують лише у мисленні, а не в дійсності. Вони – продукти людського мислення.

Містики (Екхарт, Таулер, Рейсбрук) стверджували, що роздумування призводить лише до гріха і відходу від християнської віри. Шлях до Бога лежить лише через почуття, самозречення та любов до Бога.

❖ Вчення Фоми Аквінського

Найвидатнішим систематизатором схоластики вважається італійський філософ і теолог Фома Аквінський (1225 – 1274 рр.). Він сформулював 5 доведень Бога (твір «Сума теології»):

1) Оскільки все у світі рухається, то має бути «першодвигун» - Бог.; 2) Усі предмети і явища мають причину свого виникнення і існування – Бог.; 3) Усе у світі існує не випадково, а з необхідністю – Бог.; 4) Існує абсолютне мірило досконалості – Бог.; 5) У природі усе має певний сенс, доцільність свого існування, отже існує головна ціль – Бог.

Вчення Фоми Аквінського у 1879 році проголошено філософською доктриною католицької церкви під назвою «неотомізм».

❖ Філософія Відродження

Епоха Відродження тривала з XIV по XVII ст. і мала на меті відродження кращих традицій античної філософії. У філософії поступово відбувалася заміна теоцентризму антропоцентризмом. У цей час здійснювалася світоглядна секуляризація – звільнення людської думки від релігійних догм. На зміну їм приходили знання, що будувалися на достовірному світорозумінні.

Затверджувався принцип гуманізму, прагнення до людяності, створення умов для гідного життя людини. Він проголошував людину центром Всесвіту, найвищою метою усього, що відбувається у світі.

В цей період активно формується матеріалістичний світогляд, виникли деїзм та пантеїзм.

Основні етапи філософії Відродження:

- гуманістичний, антропоцентричний (сер. XIV - сер. XV ст.);
- пантеїстичний, онтологічний (сер. XV – I пол. XVI ст.);
- натурфілософський (др.. пол. XVI – поч. XVII ст.).

У період Відродження філософи стверджували, що завдяки своєму розуму людина здатна не тільки пізнавати світ, а й перетворювати його. Так, Данте Аліґ'єрі (1265 – 1321 рр.) проголосив людину найвеличнішим дивом з усіх проявів божественної мудрості, а Франческо Петрарка (1304 – 1374 рр.) виправдовував усі земні прагнення людини.

Прикладом затвердження принципу антропологізму може бути проголошення італійцем Піко делла Мірандолою (1463 – 1494) людини винятковою істотою у світі. Вона такою є завдяки притаманним лише їй особливостям: наявності свободи волі та безмежного вибору способу дій. Мірандола це доводив, стверджуючи, що Бог створив людину навмисне в останній день творення світу для того, щоб поставити її в центрі світобудови та не закріпити в діях.

Італійський вчений Нікколо Макіавелі (1469 – 1527 рр.) пояснював, що визначена Богом доля суспільного буття ніколи не здолає до кінця свободи людської волі. Править же суспільним життям людський інтерес, який спрямовує розвиток суспільства. Тому в політичних рішеннях слід керуватись вищими інтересами – інтересами держави, навіть якщо шляхи їх реалізації розходяться із загальною мораллю. Він обґрунтував необхідність сильної

монархічної влади. Вважав, що моральні норми неможливі до виконання. Головне – досягнення мети будь-якими засобами (твір «Правитель»).

У вченні Джордано Бруно (1548 – 1600 рр.) природа є не божественним проявом, а ні від чого незалежним середовищем, здатним до самоформування і саморегулювання. А отже, природа і є богом. Це був відкритий виклик церкві, адже тим самим Д. Бруно взагалі заперечував необхідність бога. За це вільнодумця було жорстко покарано інквізицією.

Французький мислитель Мішель Монтень (1533 – 1592 рр.) узагальнив досягнення середньовічної схоластики, переосмислив гуманістичні ідеї раннього Відродження. Так гуманістичні здогади про творчу й активну сутність людини поступово переросли в бачення її як суб'єктивної сили власного розвитку. Це був ґрунт для нового розуміння світу.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які особливості філософії Середньовіччя?
2. Які основні етапи розвитку філософії середніх віків?
3. Що означає термін «теоцентризм»?
4. Які основні риси апологетики?
5. Які особливості патристики і схоластики?
6. У чому сутність номіналізму і реалізму?
7. Які особливості філософських ідей Фоми Аквінського?
8. У чому проявляється гуманізм епохи Відродження?
9. Що означає термін «антропоцентризм»?
10. Які особливості соціальних утопій філософії Відродження?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Теоцентричність мислення періоду Середньовіччя.
2. Вплив античної філософії на становлення схоластики.
3. Філософський зміст апологетики.
4. Сутність філософського вчення Фоми Аквінського.
5. Аврелій Августин як представник середньовічної патристики.

6. Особливості номіналізму і реалізму.
7. Епоха Ренесансу як етап розвитку європейської філософії.
8. Специфіка гуманізму епохи Відродження.
9. Гуманізм Відродження і сьогодення.
10. Концепція політичного реалізму Нікколо Макіавелі.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Який із перелічених напрямків був характерний для філософії Середньовіччя?

- а) антропоцентризм;
- б) теоцентризм;
- в) космоцентризм;
- г) модернізм;
- д) містицизм.

2. П'ять доказів буття Бога сформулював:

- а) Томас Мор;
- б) Фома Аквінський;
- в) Томас Гоббс;
- г) Аврелій Августин;
- д) Мішель Монтень.

3. Вислів «Вірую, бо це абсурдно» належить:

- а) Аврелію Августину;
- б) Фомі Аквінському;
- в) Квінту Тертуліану;
- г) Августину Блаженному;
- д) Василю Великому.

4. Який із перелічених напрямків був характерний для філософії Відродження?

- а) теоцентризм;
- б) антропоцентризм;
- б) містицизм;
- в) космоцентризм;
- г) анімізм.

5. Пантеїзм – це:

- а) присутність Бога у природі;

- б) визнання первинності матерії;
- в) визнання первинності свідомості;
- г) пізнання людиною світу;
- д) сукупність філософських ідей.

Тема 5.

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ПРОСВІТНИЦТВА

5.1. Філософія Нового часу.

5.2. Філософія Просвітництва.

➤ *Ключові поняття:*

гносеологія, дедуктивний метод, дуалізм, індуктивний метод, емпіризм, методологія, монізм, плюралізм, раціоналізм, субстанція

❖ Філософія Нового часу

У Новий час (кінець XVII – XVIII ст.) замість віри запанував розум. Характерним став високий рівень наукових знань. Для наукової революції цього періоду були властиві такі риси:

- 1) відокремлення науки від релігії та філософських учень минулого;
- 2) запровадження експерименту як способу отримання наукових знань;
- 3) проголошення математики мовою науки;
- 4) активний пошук нових методів наукового пізнання.

В цей період стрімко розвивається нова філософська дисципліна – гносеологія (теорія пізнання). Філософи намагались пояснити механізм формування наукових істин. Так виникає наукове пізнання (епістемологія).

У філософії Нового часу з'явився емпіризм – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію). Започаткував емпіризм англійський філософ Френсіс Бекон (1561 – 1626 рр.). Основні твори: «Новий Органон», «Нова Атлантида». Вчений переконував у безмежній могутності людини, озброєної досягненнями науково-технічного прогресу. Вислів Ф. Бекона

«знання – сила» став крилатим. Найкращим дослідницьким методом Ф. Бекон уважав індукцію, коли цілеспрямовано і поступово збираються й порівнюються результати спостережень, експериментів та досвіду для подальшого узагальнення знань.

На думку Бакекона, формуванню істинних знань заважають так звані «ідоли», «привиди»:

- ідоли роду (помилки, що виникають внаслідок недосконалості органів чуття людини;
- ідоли печери (помилки, що пов'язані з вихованням та освітою);
- ідоли ринку (помилки, що виникають у процесі спілкування;
- ідоли театру (помилки, що трапляються у результаті зовнішнього впливу, авторитетів).

Філософський раціоналізм у започаткував французький мислитель Рене Декарт (1596 – 1650 рр.). Цей філософський напрям головну роль у пізнанні надає розуму, мисленню. Основні твори «Міркування про метод», «Першооснови філософії». Декартові належить вислів «Мислю, отже існую». Філософ узяв під сумнів, насамперед, безмежні можливості суб'єкта пізнання (того, хто пізнає), указуючи на недосконалість органів чуття, а отже, і на обмеженість пізнавальних можливостей людей.

Декарт сформулював чотири правила методу «Міркування про метод»: 1) за істину можна приймати щось ясне, самоочевидне; 2) складні питання необхідно поліляти на прості елементи; 3) пошук складного починається з простого; 4) предмети пізнання слід досліджувати комплексно.

Філософ вважав, що пізнання людиною світу пов'язане з її досвідом. При цьому вона використовує дедукцію (виведення часткового із загального, ідей розуму). Процес пізнання залежить від наявності у розумі трьох видів ідей:

- вроджених (ідеї Бога, свідомість);
- ідей, які виникають в результаті чуттєвого досвіду;
- ідей, які формулює сама людина.

Англійський вчений Томас Гоббс (1588 – 1679 рр.) ґрунтовно досліджує людину. Його основні твори: «Про людину», «Про

громадянина», «Левіафан». Філософ вважав, що людиною рухає егоїзм – жадоба до благ, кар'єри, наживи тощо. Егоїзм людей може спричинити «війну всіх проти всіх». Для приборкання егоїзму люди створили державу як результат суспільного договору про спільне життя.

Пояснював людське буття з позицій емпіризму і Джон Локк (1632 – 1704 рр.). Він критикує теорію «вроджених ідей», стверджуючи, що при народження розум людини – чиста дошка (*tabula rasa*), на якій в результаті досвіду пишуться події. Його думки щодо кращого суспільного устрою збігаються з ідеєю суспільного договору Т. Гоббса (твір «Два трактати про державне правління»).

Раціоналіст Бенедикт Спіноза (1632 – 1677 рр.) викладав свої думки геометричним методом, насичуючи свої твори теоремами, доведеннями, коментаріями тощо. Цим обґрунтовувалася можливість не тільки в математиці, а й у філософії виведення з вищих принципів решти положень нижчого рівня, що є методом дедукції. Його основні твори: «Богословсько-політичний трактат», «Етика». Філософ рішуче відділяв філософію від богослов'я, вважаючи, що свобода філософування є природним правом людини.

❖ Філософія Просвітництва

В європейській і світовій культурі велике значення має французьке Просвітництво. Його основою є віра в розум як джерело знання, віра в науку, соціальний прогрес, визнання природних прав людини.

Вольтер (Марі Франсуа Аруе) (1694 – 1778 рр.) закликав до консолідації суспільства в боротьбі за прогресивні зміни. Він розпочав боротьбу із забобонами та марновірством. Причини цих явищ він убачав, насамперед, у релігійних догмах. У них закладено, як учив філософ, релігійну ворожість, переслідування інакодумців і соціальну несправедливість. Був переконаний, що люди мають керуватися основним моральним законом – «поводься з іншими так, як би ти хотів, щоб інші поводитися з тобою». Основні твори: «Філософські листи», «Трактат про метафізику».

Шарль Луї Монтеск'є (1689 – 1755 рр.) стверджував, що у природі і суспільстві існує загальна закономірність. Підтримував ідею природного права, проте виступав проти його універсального застосування. Філософ визначив головний метод досягнення соціальної свободи – поділ влади на: законодавчу; виконавчу та судову (твір «Про дух законів»).

Французький просвітитель Жан-Жак Руссо (1712 – 1778 рр.) також рішуче виступав проти соціальної несправедливості. Він вважав, що природа дає людям рівність і свободу. Але вони своїм культурним життям (розвитком науки, техніки, торгівлі та ін.) породили жорстоку конкуренцію в суспільстві: одні привласнили надмірні багатства, а інші – знедолені. Філософ розкрив зміст суспільного договору (твір «Про суспільний договір, або принципи політичного права»: йому підлягають усі члени суспільства; кожен громадянин добровільно підпорядковує себе суспільству, підпорядковуючи загальній волі особисту волю; загальна воля (державність) започатковується через союз правителів і мислителів (урядовців і філософів); за справедливого правління гарантуються свобода і загальна рівність; народ має право усунути деспота від влади через революцію.

Клод-Адріан Гельвецій (1715 – 1771 рр.) вважав світ матеріальним, вічним, нествореним, нескінченним і таким, що перебуває в постійному русі. Основні твори: «Про розум», «Про людину, її розумові здібності і виховання». Стверджував, що відомість і мислення є продуктами розвитку природи. Тому немає нічого такого, чого людина не змогла б пізнати й усвідомити, доводив цей мислитель. Гельвецій ставив вимогу повної ліквідації феодальних відносин і феодальної власності.

Поль Анрі Гольбах (1723 – 1789 рр.) стверджував, що матерія вічна і знаходиться у постійному русі (твір «Система природи, або закони фізичного світу і світу духовного»). Проте світ філософ розумів з позицій механістичного матеріалізму. Був проти агностицизму. Вважав, що людина здатна пізнати світ і його закони. Доводив, що громадські закони повинні будуватись на природних законах.

Дені Дідро (1713 – 1784 рр.) вірив у вічність природи, а причину її існування вбачав у ній самій. Виходячи з цього, філософ розкривав еволюційний процес появи людини, відзначаючи, що за природним походженням вона є вільною і тому може жити за власним вибором. Але водночас Д. Дідро вважав природним наявність монархії, де правитель має бути освіченим. Основні твори: «Філософські думки», «Філософські принципи матерії і руху».

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які особливості наукової революції XVII – XVIII ст.?
2. У чому полягає відмінність філософії Нового часу від попередніх етапів її розвитку?
3. Що означають терміни «деїзм» і «пантеїзм»?
4. Що таке емпіризм у філософії Нового часу?
5. Який науковий метод запропонував Френсіс Бекон?
6. У чому специфіка раціоналізму філософії Нового часу?
7. У чому проявляється дуалізм Рене Декарта?
8. У чому особливості методології Готфріда Лейбніца?
9. Які особливості філософських ідей Томаса Гоббса?
10. У полягає специфіка натурфілософських ідей Дені Дідро?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Сутність наукової революції XVII – XVIII ст.
2. Емпіризм і раціоналізм як основні напрями у філософії Нового часу.
3. Концепція «нової науки» Френсіса Бекона.
4. Становлення наукової методології Нового часу.
5. Дуалізм Рене Декарта.
6. Раціоналістичні системи Бенедикта Спінози.
7. Теорія суспільного договору Томаса Гоббса.
8. Натурфілософія Дені Дідро.
9. Специфіка основних напрямів французького Просвітництва.
10. Ідеї філософів-енциклопедистів і сучасність.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Емпіризм, це:

- а) вчення про самотність людини;
- б) теорія пізнання;
- в) вчення про розвиток;
- г) вчення про пізнання світу розумом;
- д) вчення про пізнання світу через досвід.

2. Що стверджує пантеїстична картина світу?

- а) природа і Бог – абсолютно протилежні речі;
- б) природа є, а Бога немає;
- в) людина панує над природою, адже сама є Богом;
- г) Бог природу не створював, а лише людину;
- д) Бог і природа тотожні.

3. Хто автор відомого висловлювання: “Мислю – отже існую”?

- а) Тарас Шевченко;
- б) Фома Аквінський;
- в) Рене Декарт;
- г) Ж.Ж.Руссо.
- д) Сократ.

4. Раціоналізм, це:

- а) вчення про пізнання світу розумом;
- б) теорія суспільного розвитку;
- в) вчення про буття;
- г) філософія культури;
- д) вчення про пізнання світу через досвід.

5. Френсіс Бекон – засновник:

- а) емпіризму;
- б) раціоналізму;
- в) антропоцентризму;
- г) геоцентризму;
- д) гуманізму.

Тема 6.

НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

6.1. Критична філософія Канта.

6.2. Діалектика Гегеля.

6.3. Філософські погляди Фіхте, Шеллінга, Фейербаха.

➤ **Ключові поняття:**

абсолютна ідея, агностицизм, антропологічний принцип, апріорі, апостеріорі, діалектика, душа, кількість, міра, «річ-у-собі», розвиток, розум, розсудок, рух, світовий дух, світовий розум стрибок, трансцендентний, трансцендентальний, «Я», «не-Я», якість

❖ Критична філософія Канта

У житті видатного німецького філософа Імануїла Канта (1724 – 1804 рр.) можна виділити два періоди: докритичний і критичний. У докритичному періоді філософ захоплюється природничими науками і натурфілософією. У роботі «Загальна природна історія і теорія неба» він уперше в науці висунув гіпотезу про виникнення Сонячної системи з газоподібної туманності. Ця система постійно ускладнюється, і відповідно змінюються всі її складові. Але І. Кант, як і його попередники в природознавстві, вважав, що першопричиною світу є Бог. Кантом було зроблено ряд наукових відкриттів, зокрема, встановив залежність приливів і відливів від руху Місяця, пояснив природне походження людських рас тощо.

У критичному періоді Кант досліджує гносеологічну і антропологічну проблематику. Ним були написані філософські твори: «Критика чистого розуму» (1781 р.), «Критика практичного розуму», (1788 р.), «Критика здатності судження» (1790 р.).

Кант активно вивчає пізнавальну діяльність людини. Він вважав, що філософія повинна знайти відповіді на питання: 1) «Що я можу знати?», 2) «Що я маю робити?», 3) «На що я маю сподіватись?» 4) «Що таке людина?». На перше питання має відповісти метафізика (філософія), на друге – мораль, на третє – релігія, на четверте – антропологія. Філософ був переконаний, що на

усі питання може відповісти трансцендентальна (внутрішньо властива людині) філософія.

Філософія, на його думку, є теоретична (теорія наукового пізнання) і практична (філософія моральності). У гносеологічному ракурсі Кант виділяє два види знання: апостеріорне (досвідне) і апріорне (незалежне від досвіду). Знання є судженнями (аналітичними і синтетичними). Аналітичні – апріорні, не дають нового знання. Синтетичні – апостеріорні і завжди дають нове знання. Характеризуючи синтетичні судження, Кант виділяє три складові пізнання: чуттєве споглядання, розсудок і розум. Чуття для людини є матеріалом пізнання. Вони дають неоформлені знання, бо дотику, чи зору, чи слуху недостатньо для отримання повної інформації про предмет. Упорядковує ці знання розсудок за допомогою апріорних форм – категорій. Існують категорії кількості (єдність, множина), якості (заперечення, обмеження), відношення (необхідність, випадковість). На рівні розсудку людина формулює закони науки.

Розум не пов'язаний з досвідом. Він утворює свої поняття – трансцендентальні ідеї. Існує три види трансцендентальних ідей: психологічні (мікрокосмос-«Я»), космологічні (макрокосмос – природа), і теологічні (віра, Бог). Ідеї не пов'язані з досвідом, тому їх не можна ні підтвердити, ні спростувати. Вони містять у собі протилежності (антиномії):

- світ кінечний (теза) – світ безкінечний (антитеза);
- світ простий (теза) – світ складний (антитеза);
- свобода існує (теза) – свободи не існує (антитеза);
- є першопричина світу (теза) – несає першопричини світу (антитеза). Таким чином, Кант робить висновок, що розум людини антиномічний.

Вивченню сутності людини присвячена робота філософа «Антропологія з прагматичного погляду». Кант вважав, що людина творча і діяльна. Розкривши сутність пізнавального процесу людини, І. Кант здійснив своєрідний «коперніканський переворот» у філософії. Він довів, що знання людини є результатом розумової діяльності людини (активність суб'єкта пізнання).

Кант вважав, що існує об'єктивна реальність (річ-у-собі) і суб'єктивна реальність (світ людини, світ речей для нас). Світ речей у

собі недосліджений, існує за межами людської свідомості – трансцендентний світ. Його не можна пізнати. А це – агностицизм.

У роботах «Критика практичного розуму» та «Критика здатності судження» Кант розкриває співвідношення людської волі та морального закону. Воля тлумачиться ним як критерій (мірило) цінності вчинків. І. Кант установлює зв'язок між свободою і природою. Існування усього сущого, все живе становлять спільну красу. Людина у природі має змогу діяти з певною свободою і доцільністю. Але вона відрізняється від інших природних створінь тим, що здатна передавати досвід з покоління в покоління (історична пам'ять). У такий спосіб природа реалізує свій потаємний план – розвинути до кінця все, що природно закладене в людстві (досягти повної самореалізації).

Розвиваючи ці думки у своїй філософії права, І. Кант пояснює, що з безправного природного стану людина виходить через справедливе громадянське суспільство. Воно виникає на ґрунті «первісного договору» людей. Коли держава сформована на підставі такого договору, то лише тоді вона може забезпечити своїм громадянам повну рівність і свободу.

Таким чином, І. Кант розвинув знання про здатність людини до осмислення світу і самоусвідомлення. Але у ній, подібно до божеств, творять і чистий розум, і абсолютний дух. Тому в кантівській філософії світ природи, людини та суспільства не постають самотійною реальністю, а функціонують як продукт суб'єктивного творення.

❖ Діалектика Гегеля

Видатний представник німецької класичної філософії Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831 рр.) називав своє вчення «абсолютним ідеалізмом», виклавши його в різноманітних працях («Енциклопедія філософських наук», «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Філософія права»), у курсах лекцій, публічних виступах тощо.

Гегелівська філософська система має три частини:

- логіка (вчення про сутність речей);

- філософія природи (наука про ідею а «інобутті», у відчуженому стані;
- філософія духу (вчення про суб'єктивний дух – антропологія, феноменологія, психологія; вчення про об'єктивний дух – право, мораль, держава; вчення про абсолютний дух – мистецтво, релігія, філософія).

Гегель так пояснював своє світорозуміння у праці «Феноменологія духу»: основою всіх явищ природи та історії суспільства є духовне начало – безликий об'єктивний «світовий дух». Творча дія світового духу проявляється як «світовий розум». Світовий дух набуває впорядкування через «абсолютну ідею». Ця ідея робить увесь світовий дух абсолютним і довершеним. Абсолютна ідея – це всеохоплююча реальність, єдиний універсальний чинник усіх форм буття, світовий розум.

Основні принципи побудови феноменології духу:

- збіг філо- і онтогенезу (людства і окремого індивіда, світового духу і індивідуальної свідомості);
- світовий дух (культура людства) розгортається через дух, свідомість індивіда);
- панлогізм (все підпорядковується єдиній логіці законів історії і психології).

У роботі «Наука логіки» Г. Гегелем було розкрито сутність діалектики як учення про осмислення буття у цілісності, взаємозв'язку і розвитку. Він чітко визначив предмет діалектики (уявлення про світ як цілісність, що безперервно змінюється і розвивається через суперечності, взаємодію і зв'язки своїх елементів). Розробив основні принципи діалектики: зв'язку, розвитку, перехід кількісних змін у якісні; тотожності протилежностей; заперечення заперечення.

Філософ сформулював зміст основних категорій діалектики: визначеність, єдине, кількість, якість, причина, суперечність тощо. Центральною у діалектиці Гегеля є категорія суперечності (протиріччя). Діалектична суперечність особлива. Це єдність таких протилежностей (сторін, характеристик, станів об'єкта), що не можуть існувати одна без одної і водночас намагаються заперечити («перебороти», «витіснити», «перетворити») одна одну.

Гегель розглядав діалектичний процес у вигляді тріади: теза (вихідний момент діалектичного розвитку); антитеза (момент зміни, що приховується у тезі); синтез («зняття» і тези, й антитези). «Зняття» означає набуття об'єктом нової якості, де наявні ознаки і тези, й антитези. Тобто заперечення старого новим є «утримання» позитивних ознак старого з доповненням їх новим. Це ідея спадковості у процесі розвитку. Заклавши основи діалектичного сприйняття світу, Гегель підняв процес філософування на якісно новий рівень.

❖ Філософські погляди Фіхте, Шеллінга, Фейербаха

Йоганн Готліб Фіхте (1762 – 1814 рр.) – яскравий представник німецької класичної філософії. Свою філософію вчений назвав «науковченням», надаючи великого значення її змісту. Автор багатьох відомих праць: «Про поняття науко вчення», «Основи загального науковчення». «Нарис особливостей науко вчення щодо теоретичної здатності» тощо.

Фіхте розвинув кантівську ідею про активність суб'єкта у процесі пізнання світу. Вважав, що процес пізнання ґрунтується на активності «Я». Існує абсолютний суб'єкт – абсолютне «Я» (творча, діяльна сила). «Я» тотожне його буттю, виступає його основою. Усе існуюче є результатом діяльності абсолютного «Я». Воно створює індивідуальне «Я» і «не-Я» (людину і природу). Філософ був впевнений, що «Я» творить «не-Я». Причому «не-Я» впливає на «Я», на свідомість людини.

Фіхте зазначав, що джерелом розвитку є суперечність, а світ розвивається по схемі: теза-антитеза-синтез. Діяльність людини філософ вважав першим і основним призначенням: «Діяти! Діяти! – ось для чого ми існуємо». На думку філософа, свобода є основною цінністю.

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775 – 1854 рр.) значну увагу приділяв вивченню природи, її розвитку. Основні праці: «Ідеї філософії природи», «Про світову душу», «Система трансцендентального ідеалізму».

Шеллінг створив оригінальну натурфілософію (філософію природи, намагаючись всановити ступені розвитку протилежностей у природі. Він стверджував, що природа сама по собі не матерія, не дух, не об'єкт, не суб'єкт, не буття, не свідомість. Вона – все разом. Природа розвивається поступово- від сходинки, до сходинки, від нижчого – до вищого через боротьбу протилежностей.

Філософія протилежності Шеллінга відрізняється від попередніх систем. Вона включає в себе і людину, і природу, і Бога. Бог у філософа постає найвищою основою сущого. Він також являє собою єдність протилежностей (егоїзм і любов). Егоїзм – реальне у Богові, а віддати собі іншому – любов. Завдячуючи божественній любові, що долає божественний егоїзм, виникає природа і людина (інобуття Бога).

Людвіг Фейербах (1804 – 1872 рр.) у своїх роботах відстоює принципи матеріалізму. Основні праці: « До критики філософії Гегеля», «Сутність християнства», «Основні положення філософії майбутнього».

Критикуючи Гегеля, філософ доводить, що його абсолютна ідея – це людський розум, відірваний від людини і перетворений у щось надприродне. Фейербах вважає, що мислення не може існувати поза людиною і незалежно від неї. Воно пов'язане з мозком, діяльністю людини. Тому мислення – вторинне, похідне від матерії.

Вчений пропонує створити нову філософію, засновану на антропологічній основі. Вважає, що філософія і релігія – протилежні за своєю суттю. Релігія спирається на догмати, а філософія прагне здобути істинні знання, прагне пізнати об'єктивну реальність. Філософ різко критикує релігію, вважаючи її неістинною формою самосвідомості людини.

Антропологія, за Фейербахом, на місце Бога ставить людину. Якщо релігія – це любов до Бога, то нова філософія – любов до людини. Любов, таким чином, характеризує сутність антропології і перетворює її у нову релігію. Людина – природна істота, вищий щабель розвитку природи. Духовне начало у людині невід'ємно пов'язане з тілесним, це дві сторони організму людини. На думку філософа, людина – позаісторична, позасуспільна істота.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які особливості проблематики німецької класичної філософії?
2. Що означають терміни «трансцендентний» і «трансцендентальний»?
3. Хто здійснив «коперніканський переворот» у філософії?
4. Які основні етапи процесу пізнання за Кантом?
5. Що означають терміни «апріорі» і «апостеріорі»?
6. Який новий метод у філософії запропонував Гегель?
7. Які принципи діалектики формулює Гегель?
8. У чому полягає антропологічний принцип Фейєрбаха?
9. Які основні ідеї Фіхте?
10. У чому полягає специфіка ідей Шеллінга?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Здобутки німецької класичної філософії.
2. Критична філософія І.Канта.
3. Вчення Канта про рівні та форми пізнання.
4. Категоричний імператив Канта і сучасність.
5. Вклад Г. Гегеля у розвиток діалектики.
6. Категорії діалектики у філософії Гегеля.
7. Особливості антропологічного принципу Л.Фейєрбаха.
8. Основні філософські ідеї Ф. Шеллінга.
9. Філософія людського «Я» Фіхте.
10. Вплив німецької класичної філософії на європейську філософську думку.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. *Діалектика, це:*

- а) вчення про самотність людини;
- б) теорія пізнання;
- в) вчення про розвиток;
- г) вчення про пізнання світу розумом;

д) вчення про пізнання світу через досвід.

2. Яке значення вкладав в поняття “діалектика” Гегель?

а) способи правильного мислення;

б) любов до мудрості;

в) інтелектуальна культура суспільства;

г) вчення про розвиток та загальний зв'язок;

д) певний спосіб адаптації людини до природи і суспільства.

3. Хто з цих філософів є представником німецької класичної філософії?

а) Ніцше;

б) Шопенгауер;

в) Хайдегер;

г) Гегель;

д) Шелер.

4. Родоначальником німецької класичної філософії являється:

а) Гегель;

б) Кант;

в) Маркс;

г) Енгельс.

5. Принцип розвитку був найбільш продуктивно розроблений:

а) Кантом;

б) Гегелем;

в) Фейєрбахом.

Тема 7.

ФІЛОСОФІЯ МАРКСИЗМУ

7.1. Основні ідеї філософії марксизму.

7. 2. Філософські погляди Карла Маркса.

7. 3. Філософські ідеї Фрідріха Енгельса.

➤ **Ключові поняття:**

базис, відчужена праця, виробничі відносини, діалектика, капіталізм, класи, комунізм, марксизм, надбудова, продуктивні сили, пролетаріат, революційна ситуація, рушійні сили, соціальна революція, спосіб виробництва, суспільно-економічна формація

❖ Основні ідеї філософії марксизму

Марксизм виник у Німеччині в середині XIX століття. Це одна з небагатьох спроб в історії людства дати цілісне розуміння об'єктивного світу та місця і ролі людини в ньому, показати взаємозв'язок матеріального і духовного світів, об'єктивного і суб'єктивного, природи і суспільства, розкрити найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення. Це спроба пояснити і змінити світ на практиці відповідно до сформульованих цілей та ідеалів водночас. Його творці - Карл Маркс (1818-1883 рр.) і Фрідріх Енгельс (1820-1895 рр.).

Виникнення марксизму було детерміновано конкретними соціально-економічними і політичними передумовами. В кінці XVIII ст. в Англії, на той час економічно найрозвиненішій країні Європи, почався промисловий переворот, який у XIX ст. охопив інші європейські держави. Зростав обсяг промислового виробництва, будувались нові фабрики, збільшувалась чисельність найманих робітників. На зміну феодалізму широким фронтом йшов капіталізм. Формувались нові класи - буржуазія і пролетаріат. Дедалі сильнішою ставала експлуатація найманої праці з боку буржуазії, глибшала безодня між багатством і бідністю. В середовищі робітничого класу зростає незадоволення станом справ. Поступово воно переростає у страйки, організовані виступи проти існуючого економічного та політичного ладу. Деякі з них набувають великого резонансу.

Філософські ідеї Карла Маркса і Фрідріха Енгельса завдяки рішучим закликам змінити світ набули широкого розповсюдження, особливо на початку XX століття. Основні ідеї марксизму: суспільного буття первинне; суспільне буття визначає суспільну свідомість; виробничі відносини виступають економічною основою суспільства, його реальним базисом; виробничі відносини людей (відносини у процесі їх виробничої діяльності) - об'єктивний матеріальний процес.

Основними напрямками матеріалізму є: філософське осмислення світу; економічна теорія; вчення про побудову комуністичного суспільства. Марксистська філософія поділяється на дві частини:

діалектичний матеріалізм, де з матеріалістичних позицій із застосуванням діалектичного методу розкриваються онтологічні, гносеологічні та методологічні проблеми пізнання світу та історичний матеріалізм, що осмислює зміни в суспільстві та проблеми людського існування.

Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Послідовно проводить думку, що в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Саме спосіб виробництва як органічна єдність двох компонентів - продуктивних сил і виробничих відносин - є тим стержнем, навколо якого об'єднуються всі інші складові суспільного життя.

У марксизмі стверджується ідея знищення приватної власності на засоби виробництва. Це можна здійснити через утвердження нового типу власності - власності всіх і кожного водночас на ті засоби, якими створюються матеріальні цінності, власності, суспільної за своїм характером. Ідея знищення приватної власності та подолання відчуження проходить червоною ниткою через увесь марксизм. Суспільством вільної праці, соціальної рівності, справедливості та гуманізму проголошується комунізм.

❖ Філософські погляди Карла Маркса

Діалектично досліджуючи історію суспільства, Карл Маркс (1818 – 1883 рр.) стверджував, що розвиток суспільства є закономірною зміною способів виробництва. Філософ виділяв кілька способів виробництва: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний, азійський, германський та ін.

Вчений стверджував, що залежно від способу виробництва формується певний тип суспільства зі специфічним базисом і надбудовою, відповідним рівнем знань, мислення, побуту та ін. Цей стан суспільства він назвав суспільно-економічною формацією (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична).

К. Маркс глибоко обґрунтовував соціально-історичний зв'язок між формаціями та закономірності їх зміни. Йдеться про ідею суспільного прогресу як цілісного і безперервного процесу: первісне суспільство закономірно змінюється рабовласницьким, рабовласницьке – феодальним, феодальне – капіталістичним, а те – соціалістичним, яке за К. Марксом є першою фазою комунізму. Кожна нова формація зароджується в надрах попередньої, застарілої та, набираючи сил, ламаючи основи старої, утверджується в історії.

Джерелом змін суспільно-економічних формацій («Маніфест Комуністичної партії») є антагонізм між рабовласниками і рабами, феодалами і селянами, капіталістами і робітниками. Він неминуче призводить до зміни суспільного ладу в результаті соціальної революції. Останні виникають не спонтанно, а за певних умов. При загостренні соціальних протиріч неминуче виникає революційна ситуація, коли клас експлуататорів уже невзможі управляти по-старому. Соціальні революції – це локомотиви історії.

В перманентній класовій боротьбі (між основними класами певної суспільно-економічної формації) неодмінно перемагає клас експлуатованих. Так, при капіталізмі пролетаріат (рушійна сила соціалістичної революції) згуртувавшись, ідейно збагатившись, під керівництвом Комуністичної партії здатний змінити суспільний лад і побудувати справедливе суспільство. Диктатура пролетаріату – це обов'язковий перехідний період від капіталізму до соціалізму (першої фази комунізму), це початок процесу до знищення класів узагалі. Безпосередньо з комунізму починається історія людства, до нього – це передісторія.

Значна увага у творах Карла Маркса відводиться людині. Філософ у роботі «Тези про Фейербаха» (1845 р.) вказує на подвійну (біологічну і соціальну) природу людини, зводить її сутність до соціальних рис і трактує як сукупність усіх суспільних відносин. Людина постає тут як носій соціальної активності, суб'єкт діяльності, творець матеріальних і духовних цінностей. Це вже не та абстрактна, позаісторична і безособова істота, якою вона виступає у філософії Л.Фейербаха, а конкретно-історична і реальна.

Маркс стверджував, що людина за своєю родовою суттю є активною і творчою істотою, яка прагне свободи і справедливості.

Вона має беззастережне право на самореалізацію. Це – особистість у суспільстві та індивідуальність у визначенні сенсу свого життя. Вільний розвиток кожного, як зазначено в «Маніфесті Комуністичної партії» є умовою вільного розвитку всіх.

Карл Маркс у своїх «Філософсько-економічних рукописах» розкриває сутність відчуженої праці, яка за умов капіталізму однаково відчужена як для робітників, так і для капіталістів. Під відчуженням розуміється складне явище, змістом якого є перетворення самого процесу людської діяльності і її результатів в силу, що панує над людиною, тисне на неї, диктує певні вимоги, силу, протилежну її бажанням та прагненням. За капіталістичних умов людина праці відчужується від своєї родової сутності. Жорстока експлуатація позбавляє її зацікавленості в результатах власної діяльності, які належать, як і вона сама, капіталісту. Крім того, виснажлива праця позбавляє робітника можливості духовного розвитку і навіть повноцінного спілкування з іншими людьми. Ці жорстокі умови створюються приватною власністю. Тому для повноцінного життя і розвитку людини приватну власність необхідно ліквідувати.

Карлом Марксом було застосовано діалектичний метод при аналізі економічних, соціальних та політичних процесів. Безпосереднім результатом такого застосування діалектики є фундаментальна праця К.Маркса «Капітал» (1857-1867 рр.), де вчений розкриває сутність капіталістичного суспільства, процес накопичення капіталу в одних руках (капіталістів), показує механізм експлуатації людини (робітника) людиною(капіталістом).

❖ Філософські ідеї Фрідріха Енгельса

Видатний німецький вчений Фрідріх Енгельс (1820 – 1895 рр.) вважав, що первинною (початковою, субстанційною) у системі буття є матерія. Вона об'єктивна (незалежна від людини), вічна та має властивість відображення (завдяки чому її можна пізнати). Усі види буття (суспільне, індивідуальне людське, духовний світ) похідні від матерії. Матерія, як і все, що від неї походить, перебуває у постійних змінах, ускладненнях, розвитку. Безперервний акт становлення,

розвитку або занепаду відбувається за законами діалектики. Закони діалектики: закон взаємного переходу кількісних і якісних змін; закон єдності та боротьби протилежностей; закон заперечення заперечення.

Енгельс у праці «Діалектика природи» (1873-1886 рр.) дає ґрунтовну характеристику розвитку природи, розкриває взаємозв'язок природи і людини. Він розглядають людину не лише як продукт природи, а й як соціальний феномен. Причому акцент робиться на її соціальних характеристиках. Ідеї з цього питання викладено у працях Ф.Енгельса «Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину» (1876 р.), «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884 р.).

У роботі «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» (1886 р.) філософ висуває ідею, що філософія в цілому як форма суспільної свідомості й кожна філософська концепція зокрема, незалежно від часу її створення та проблем, що аналізуються, завжди ставлять одне й те ж питання, яке він називає основним питанням філософії. Його суть - відношення мислення до буття. Це відношення може розглядатись як єдність двох сторін: 1) що існувало раніше – свідомість (дух) чи матерія (питання про первинність і вторинність); 2) чи спроможна людина за допомогою власної свідомості пізнати навколишній світ, отримати об'єктивно істинне знання про нього (пізнати світ).

Тих філософів, які визнають матерію первинною, а свідомість вторинною, в античні часи стали називати матеріалістами. А тих, хто визнає первинність свідомості (духу), – ідеалістами. Ідеалізм, у свою чергу, постає у двох формах – суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний ідеалізм бачить першооснову буття у свідомості суб'єкта. Об'єктивний ідеалізм як першооснову буття розглядає дух або ідею, що існує об'єктивно, поза суб'єктом. Залежно від відповіді на питання про можливість пізнання людиною світу, також існують різні відповіді. Філософів, які заперечують можливість пізнання, називають агностиками (суб'єктивні ідеалісти), а відповідну філософську течію - агностицизмом. Допускають часткове пізнання світу об'єктивні ідеалісти, а повністю підтримують можливість людиною пізнання світу – матеріалісти.

З часом основне філософське питання у філософії марксизму набуло статусу фундаментального методологічного принципу. Вся історія філософії почала розглядатись через призму боротьби матеріалізму та ідеалізму. Марксизм став на бік матеріалізму.

У сучасній філософії переважна більшість філософів не вважає, що відношення свідомості до матерії, духу до природи є центральною філософською проблемою, основним філософським питанням. Тому його нерідко називають так званим основним питанням філософії або беруть у лапки.

Ідеї філософії марксизму справили надзвичайно глибокий вплив як на розвиток філософської думки, так і на життя суспільства і продовжують функціонувати у духовній культурі.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які причини виникнення марксизму у ХІХ столітті?
2. Які фундаментальні положення філософії марксизму?
3. У чому специфічність філософських ідей Карла Маркса?
4. Яка тематика наукових досліджень Фрідріха Енгельса?
5. Яка відмінність філософських поглядів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса?
6. У чому полягає зміст діалектичного матеріалізму?
7. Які основні положення історичного матеріалізму?
8. Як втілились у життя ідеї марксизму (ХХ століття)?
9. Що означає термін «відчужена праця» за Марксом?
10. Як у марксизмі пропонується подолати експлуатацію людини людиною?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс – основоположники філософії марксизму.
2. Передумови виникнення філософії марксизму.
3. Здобутки марксизму.
4. Вчення Маркса про суспільно-економічну формацію.
5. Ідеї комунізму у творах Маркса і Енгельса.
6. Основні положення роботи Ф.Енгельса «Діалектика природи».

7. Сутність відчуження в умовах капіталістичного суспільства.
8. Вплив праці на формування людини як соціальної істоти (Енгельс «Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину»).
9. Вплив філософії марксизму на розвиток європейської філософської думки XX століття.
10. Марксизм і сьогодення.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. *Засновниками марксизму вважаються:*

- а) К.Маркс;
- б) З.Фрейд;
- в) О.Конт;
- г) Ф.Енгельс;
- д) Гегель.

2. *Марксизм виник у:*

- а) у XVII ст;
- б) у XVIII ст.;
- в) у XIX ст.;
- г) у XX ст.;
- д) у XXI ст.

3. *Сутність відчуженої праці обґрунтував:*

- а) К. Маркс;
- б) Ф. Енгельс;
- в) Ленін;
- г) Фейербах;
- д) Фіхте.

4. *Який метод філософії знайшов найбільш глибокий і всебічний розвиток в марксизмі?*

- а) діалектичний;
- б) аналітичний;
- в) емпіричний;
- г) індуктивний
- д) дедуктивний.

5. *Основним питанням філософії (історичний аспект) є:*

- а) питання про сенс людського буття;
- б) питання про відношення мислення до буття, духу до природи, ідеального до матеріального;
- в) проблема загальної структури світу;
- г) питання майбутнього людства;
- д) екологічні питання.

Тема 8.

УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ

8.1. Особливості української філософської думки.

8. 2. Філософські погляди Григорія Сковороди.

8. 3. Російська філософія ХІХ – початку ХХ ст.

➤ *Ключові поняття:*

антеїзм, всеєдність, дві натури, гуманізм, західники, кордоцентризм, людина, макрокосм, мікрокосм, народники, ноосфера, прогрес, символічний світ, слов'янофіли, сродна праця, три світи

❖ **Особливості української філософської думки**

У добу Київської Русі з'явилися перші глибокі філософські роздуми на нинішніх теренах України. У знаменитому «Слові о полку Ігоревім» синтезовані філософські роздуми про соціальну відповідальність, необхідність консолідації зусиль суспільства для захисту батьківщини, про честь і гідність людини.

Юрій Дрогобич (бл. 1450 – 1494 рр.) у своїх творах висловлював думки про соціальну справедливість, звеличував силу знання і людський розум. А Павло Русин (бл. 1470 – 1517 рр.) був прихильником природного права людини на вільне і повноцінне життя. Він переконував, що історію творять люди, а не окремі правителі, як тоді вважалося.

Видатний політик, письменник, історик і філософ ХVІ ст. Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566 рр.) наполегливо захищав історичні та культурні надбання українського народу. Він

постійно звертався до його славного історичного минулого і вніс багато нового в осмислення суспільного життя і долі людини. Іван Вишенський (бл. 1550 – 1620 рр.) як духовна особа оперував теологічними принципами розуміння світу і сенсу людського життя. Проте в його творах звучали і реальні, «земні» думки.

Вагомий внесок у розвиток філософських основ світосприйняття українців зробили діячі культурно-освітнього осередку у м. Острозі (1576 – 1636): як його засновник князь Костянтин, так і викладачі, письменники, митці (Г. Смотрицький, Д. Наливайко, А. Римша та ін.). А братства, що створювалися у XVII ст. по всій Україні для захисту православ'я від католицизму, несли широким верствам населення шкільну освіту, підтримували духовну мужність народу, його самобутність і розгорнення власної світоглядної традиції. Так, завдяки підтримці київського братства творив перший український філософ Касіян Сакович.

Основним осередком формування класичної філософії в Україні стала Києво-Могилянська академія. В ній постійно діяв філософський факультет, де курс філософії охоплював усі на той час філософські проблеми. Значний внесок у становлення української класичної філософії зробили професори академії Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Кроковський, С. Яворський та багато інших.

Мислення філософів академії пізнішого періоду – Т. Прокоповича, Л. Дубневича, М. Козачинського, Г. Кониського – було близьким до західних взірців філософської думки Нового часу. Вони широко використовували наукові досягнення Ф. Бекона, Р. Декарта, Д. Локка, М. Коперніка, Г. Галілея. Завдяки цьому філософія в академії відмежовувалася від теології, чим досягалося об'єктивне усвідомлення світу й людського буття. Вже Й. Кононович-Горбацький, читаючи філософський курс у 1639 – 1642 рр., чітко відокремлював богословський і суто філософський напрями у світобаченні.

Академічні архіви свідчать про глибоке знання викладачами філософії державницьких поглядів С. Оріховського-Роксолана, а також суджень того, хто сховався за іменем Христофора Філалета, який у своєму творі «Апокрисіс» засуджував несправедливість загарбання поляками українських земель і поневолення народу. На

розвиток державницьких ідей особливо вплинула визвольна війна 1648 – 1654 рр. Вона розколола викладачів філософії в академії та її випускників на дві групи. Одні з них (Стефан Яворський, Теофілакт Лопатинський, Теофан Прокопович) доводили необхідність уходження України в Росію.

Друга, більш численна група педагогів і випускників академії виступала за незалежність України та розбудову власної держави. В цьому були глибоко переконані Сильвестр Косів, Йосип Тринза, Мелентій Дзик, особливо Іван Мазепа, Пилип Орлик, Данило Нечай та більшість козацьких полковників-вихованців академії.

Деякі випускники академії теоретично обґрунтовували, якою має бути українська держава. Так, її бачив складовою українсько-польсько-литовської конфедерації український державний діяч, автор Гадяцького трактату (1658 р.), випускник академії Юрій Немирич. На його думку, Україна повинна мати власні уряд, військо, суд, скарбницю тощо.

Ще чіткіше сформулював право українського народу на самовизначення й незалежність автор першої української конституції (1710 р.) та політичного документа «Вивід прав України», один з випускників академії Пилип Орлик (? – 1742 р.). Як прибічник ідеї договірної походження держави, він був переконаний у необхідності республіканського устрою України: вибору народом гетьмана, всіх вищих урядовців, місцевої влади. П. Орлик обґрунтовував необхідність оцінки всіх дій щодо України з боку інших країн з позицій міжнародного права.

Спробував на практиці реалізувати історичне право України на самостійне життя також випускник академії – гетьман Іван Степанович Мазепа (1744 – 1809 рр.), збройно виступивши проти диктату Москви. Таким чином, освіта та виховання у Києво-Могилянській академії, в тому числі й академічна філософська думка, активно сприяли національно-культурному і соціально-політичному розвою українського суспільства. Тисячі вихованців академії несли в народ гуманістичні ідеї, плекали національні традиції, мову, культуру, освіту. Значна їх кількість брала активну участь у національно-визвольній боротьбі.

Розквіт філософської думки Просвітництва та гуманізму в Україні сприяв розвитку національної свідомості народу, про що свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1845 – 1847 рр.). Політичні погляди членів товариства щодо спільної мети – досягнення свободи й національної незалежності українського народу збігалися, а щодо методів досягнення цієї мети – ні. Наприклад, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та інші відстоювали помірковану позицію, а Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, М. Савич – більш радикальну. Проте всі вони були демократами, всі виступали проти кріпосництва, за розвиток української культури, незалежне життя народу.

Кирило-мефодіївці зробили важливий внесок у соціальну філософію, висвітлюючи проблеми суспільного устрою та прогресу, розвитку української національної культури та справедливих соціальних відносин. Тут пріоритет належить видатному історикові, етнографу, письменникові Миколі Івановичу Костомарову (1817 – 1885 рр.). Свої соціально-філософські погляди він узагальнив у програмі товариства «Закон Божий (Книга буття українського народу)»: незалежність і рівноправність України серед слов'янських народів, її республіканський державний устрій; скасування кріпацтва, забезпечення вільного життя народу України; конфедеративний зв'язок усіх слов'янських держав за умови їх незалежності; вільний розвиток української мови, культури й освіти всього народу; усунення мовної та релігійної дискримінації.

Тарас Григорович Шевченко (1814 – 1861 рр.) закликає до рішучих дій заради покращання долі народу. Вся поезія Кобзаря – суто соціальна. За наявності глибокого ліризму, патріотичних нот кожний твір проникнутий роздумами про людську долю, боротьбу добра і зла, правди і кривди, надією на краще життя в Україні. Для нього світ безмежний, а людина – вільна. Життя і діяльність різних поколінь поєднані історичною традицією, культурою, духовністю.

❖ Філософські погляди Григорія Сковороди

Особливе місце в українській філософській думці посідає Григорій Савич Сковорода (1722 – 1794 рр.). Усю дійсність філософ

поділяв на три взаємопов'язані світи: макрокосм (природа), мікрокосм (людина) і символічний світ (Біблія). Кожен із них складається з двох натур – видимої і невидимої. При цьому у Сковороди простежується думка про вічність матерії. Водночас у природних таємницях філософ убачає результат божественного впливу, як єдність очевидного й потайного, знаного для людей і прихованого від них. Світ у розумінні Г. Сковороди постійно змінюється, він суперечливий, перебуває у вічному русі. Філософ вважав, що «с переменной сущности одно становится другим по своему Бытию».

Розкриваючи проблеми пізнання світу, Г. Сковорода звертається до думки старогрецьких філософів про людський вимір усього існуючого. У нього людина є найвищою визначеністю світу. «Если хотим измерить небо, землю и моря, – розтлумачував він, – должны, во-первых, измерить самих себя». Найважливішою ознакою філософії Г. Сковороди є її високий гуманізм і моральність. Це філософія добра, милосердя і доброчесності. Вона возвеличує людину праці й різко засуджує ледаря, уважаючи його причиною суспільного нещастя.

Знаменита сквородинівська ідея «сродності праці» випливає з уявлення про справжнє людське щастя, коли людина отримує задоволення від результатів своєї діяльності. На думку філософа, досягти щастя означає чинити за велінням своєї внутрішньої натури, тобто сродність з певним видом праці. Правильний вибір «сродної праці» (за покликанням) є істинним виявом людини. У роботі «Розмова названа Алфавіт, або Буквар миру» Сковорода закликав жити за велінням Божим, по сродності: «Роби те, для чого народжений».

Сковороду часто називають українським Сократом. Він не тільки своїм способом життя нагадував давньогрецького мудреця, але й свої роздуми будував за зразком сократівських діалогів. У його роботах знаходить втілення принцип «Пізнай себе», однак, на відміну від Сократа, у Сковороди пізнати себе означає пізнати міру божественного у людині.

Важливою складовою вчення Сковороди є кордоцентризм - «філософія серця». Поняття «серце» символізує індивідуальність кожної людини як духовної істоти. У «філософії серця» надається перевага ірраціональному пізнанню істини. Філософ стверджував:

«Саме із сердечної глибини виходять думки, що рухають давнішню плоть, голова усього в людині є серце людське».

Григорій Савич Сковорода справив великий вплив на подальший розвиток української філософської думки.

❖ Російська філософія XIX – початку XX ст.

Летмотивом російської філософської класики XIX століття було моральне вето на будь-який «прогрес», будь-який соціальний проект, якщо вони розраховані на примус, насильство над особистістю.

Лідери слов'янофільства (А.С.Хом'яков (1804 – 1860 рр.)), І.В.Кириївський (1806-1856 рр.)) виступили з обґрунтуванням самобутнього шляху історичного розвитку Росії, не тільки відмінного, але й в чомусь протилежного західноєвропейському. Плоди цивілізації в Європі, вважали вони, в загальнолюдському вимірі обертаються скоріше втратами, чим придбаннями, тому що вони оплачені дуже важкою ціною – утратою цілісності людської особистості, перетворенням людини з «образа і подоби божого» в просту статистичну одиницю буржуазного ринку. Що ж можна протиставити цьому? Земельну громаду й артіль. А з ними – істини і завіти православ'я.

Суперечка слов'янофілів із західництвом XIX століття дозволило на користь останніх. Причому програли не тільки слов'янофіли (у середині століття), програли і народники (до кінця століття): Росія пішла тоді по західному, тобто капіталістичному шляху розвитку.

В області гносеології це було загальне твердження про примат християнського одкровення, віри над раціональним знанням. Антиномію віри і знання, відому і для філософії Заходу, в російському (а не західноєвропейському) варіанті прагне дозволити філософія всеєдності, засновником і самим великим представником якої виступав ст. С. Соловйов (1853-1900 рр.). Гносеологічним аспектом ідеї всеєдності (тобто повного взаємопроникнення і елементів безлічі) стала слов'янська теорія цільного знання, що філософ протиставляв як раціоналізму західників, так і ірраціоналізму слов'янофілів. Це була ідея надірраціональності.

Найбільший знавець і теоретик марксизму – Г.В.Плеханов (1856-1918 рр.) – присвятив більшість своїх праць історико-філософському, гносеологічному і соціологічному аспектам матеріалістичного розуміння історії, справедливо думаючи, що саме в цій теоретичній побудові зосереджена центральне ядро марксистського вчення в цілому. Науковий, матеріалістичний погляд на історію повинний виключити, по Плеханову, волюнтаризм, суб'єктивізм як в теорії, так і на практиці (у політику). Але саме така позиція видатного мислителя піддавалася довгі роки остракізму з боку офіційної більшовицької ідеології, а сам він знижений був нею до рангу лише «пропагандиста» марксистської теорії.

В.І. Ленін у роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909 р.) в центр уваги поставив проблеми теорії пізнання, зв'язавши їх з новими відкриттями в області природознавства. Він вимагає бачити зіткнення партійних, класових інтересів, оцінюючи будь-які прояви ідеалістичної і релігійної думки як вираження ідеологічної, а в кінцевому рахунку – політичної реакції.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які характерні риси українського світогляду?
2. Які основні ідеї філософів Києво-Могилянської академії?
3. У чому проявляється кордоцентризм філософії Григорія Сковороди?
4. Чому Сковороду називають українським Сократом?
5. Які особливості некласичної української філософії?
6. У чому особливості поглядів Д.Чижевського?
7. Які особливості філософських ідей І.Вишенського?
8. Які особливості філософських ідей Кирило-Мефодіївського товариства?
9. У чому принципова відмінність філософії західників і слов'янофілів?
10. Які основні ідеї «філософії всеєдності» С. Соловйова?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Філософські погляди діячів культури Київської Русі.
2. Проблема світобудови у «Повчанні» Володимира Мономаха.
3. Кордоцентризм П. Юркевича.
4. Вплив Т. Шевченка на розвиток української національної ідеї.
5. Вплив філософії Г. Сковороди на подальший розвиток української філософської думки.
6. Ленінське визначення матерії («Матеріалізм і емпіріокритицизм»).
7. Значення літературної творчості М. Гоголя для розвитку української філософської думки.
8. Особливості філософії слов'янофілів.
9. Специфіка філософії західників.
10. Особливості «філософія всеєдності» С. Соловйова.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. *Філософія Києво-Могилянської академії::*

- а) схоластична;
- б) неосхоластична;
- в) матеріалістична;
- г) містична;
- д) ірраціональна.

2. *Оберіть вірні судження. Григорій Сковорода:*

- а) був матеріалістом;
- б) античним філософом;
- в) розвивав «філософію серця»;
- г) створив вчення про «дві натури» і «три світи»;
- д) сформулював теорію «сродної праці».

3. *Для П.Юркевича «серце» :*

- а) поняття для осмислення джерел людського життя і духовної творчості;
- б) синтез духовних сутностей: розуму, почуттів, волі;
- в) емоційне сприйняття світу⁴
- г) єдність людини з природою;

д) першооснова світу.

4. Українським Сократом називають:

а) П.Юркевича;

б) І.Вишенського;

в) Т.Шевченка;

г) Г.Сковороду;

д) М.Костомарова.

5. Ідеологію українського національного радикалізму створив:

а) П.Могила;

б) М.Грушевський;

в) Д.Донцов;

г) П.Куліш;

д) М.Драгоманов.

Тема 9.

СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

9.1. Особливості новітньої філософії.

9.2. Сцієнтизм та антисцієнтизм.

9.3. Антропологічна філософія.

9.4. Ірраціоналізм та релігійна філософія ХХ століття.

➤ **Ключові поняття:**

антисцієнтизм, верифікація, герментивтика, герменевтичне коло, екзистенціалізм, екзистенція, екуменізм, ірраціоналізм, містика, неопозитивізм, неотомізм, несвідоме, позитивізм, постпозитивізм, психоаналіз, свідоме, структуралізм, сцієнтизм, теософія, філософська антропологія, фрейдизм

❖ **Особливості новітньої філософії**

Філософія ХХ століття вийшла за межі класичної визначеності, що спричинило появу значної кількості нових філософських концепцій та напрямів.

Соціальні трагедії ХХ століття привели до переоцінки ролі розуму у житті суспільства. Він постав у значній кількості філософських учень як руйнівна сила, що наблизила людство до межі

самогубства. Сучасні результати наукової діяльності людини примусили весь світ замислитися над своїм майбутнім, виникла загроза подальшого існування *Homo sapiens*. Раціоналізм став більш прагматичним. Новітня філософська раціоналістична традиція набула сцієнтичної (з латини «наукової») орієнтації.

У новітній філософії загострились комунікативні проблеми, мовні питання. Їх розв'язання можливе лише через взаємопорозуміння різних світоглядних орієнтацій та життєвих традицій. Без цього жодну глобальну проблему людства не можна вирішити. Набув поширення ірраціоналізм, який розглядає людське життя не як результат мислення, а як продукт прояву інтуїції, волі, інстинкту.

Важливою особливістю новітньої філософії є плюралізм її учень, концепцій та доктрин. При цьому спостерігається толерантне ставлення до світоглядних позицій кожної людини.

❖ Сцієнтизм та антисцієнтизм

До сцієнтичного напрямку входять позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм, емпіріокритицизм (махізм), структуралізм, герменевтика.

Позитивізм – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

Започаткував позитивізм французький філософ і соціолог Огюст Конт (1798 – 1857 рр.) «Курс позитивної філософії». Для О. Конта культура людства і свідомість людини проходять три стадії розвитку: релігійну, філософську і наукову. Дві перші пройдені, настав час третьої – наукової, оскільки лише наука дає позитивні знання. Філософія ж, насамперед, є виявом світоглядної активності людей, а світогляд не завжди позитивний. З цих причин філософія мусить у всьому поступатися місцем позитивному знанню.

Основні ідеї позитивізму: справжня наука не виходить за сферу фактів; наука, яка вивчає факти, є могутньою; розвиток соціології, науки і техніки є запорукою суспільного прогресу.

Неопозитивізм зводить філософію до аналізу мови науки і намагається вулучити з науки поняття, які не ґрунтуються на фактах. Започаткував неопозитивізм у першій половині ХХ ст. англійський логік Бертран Рассел (1872 – 1970 рр.). Усі фундаментальні поняття світу він запропонував виводити не з філософії, а з логіки. Проблемний простір філософії, на його погляд, розташований між наукою, релігією і буденною свідомістю. Логіка ж панує скрізь, оскільки метод логічного аналізу прийнятний на всіх рівнях освоєння світу. Це означає, що кожна філософська проблема має логічне завершення. На цій підставі робився висновок про пізнавальну обмеженість філософії та безмежне панування логіки.

Центральною проблемою для неопозитивістів (Р.Карнап, М.Шлік, Ф.Франк) є проблема значення наукових висловів. Тому вони пропонують широко застосовувати принцип верифікації, тобто понятійні твердження необхідно перекладати на мову фактів.

Основним положенням постпозитивізму (П.Фейєрабенд, К.Поппер, Т.Кун, І. Лакатос) є ідея конвенціоналізму – попередньої домовленості дослідників про тлумачення вихідних понять, основних положень науки. Мова науки має бути осмисленою, оскільки всі пропозиції, з якими вона має справу, бувають: усвідомлені, неусвідомлені, безглузді. Щоб очистити науку від нісенітниць і плутанини, необхідно все, що їй пропонується, верифікувати – логічно перевіряти. Право на існування має лише те, що однозначно обґрунтоване.

Вчені вважали, що філософія повинна бути логічною, однозначною у судженнях, а не, на думку Р. Карнапа, «музикантом, не здатним до музики». Австрійський фізик і логік, творець аналітичної філософії Карл Вітгенштейн у своєму «Логіко-філософському трактаті» зазначав, що все, що має бути сказаним, «мусить бути чітко сформульовани, інакше краще промовчати».

На думку К. Вітгенштейна, світ людини відкривається завдяки мові, тому необхідно наполегливо турбуватися про її досконалість. Ідеальною, тобто логічно досконалою, мовою мислитель уважав мову математичної логіки. На її підставі він задумав створити «модель знання», припускаючи можливість зведення всіх знань до сукупності елементарних речень.

Структуралізм (К.Леві-Строс, М.Фуко) стверджував, що в основі усіх свідомих актів людини лежать певні сталі структури, які визначають внутрішню будову дій і результатів свідомості. Структурний метод полягає у виявленні групи відносин між елементами об'єкта, тих елементів, що зберігаються в результаті деяких перетворень та перестановок. Структуралісти стверджували, що універсальний об'єкт дослідження – культура (наука, література, релігія) як сукупність різноманітних знакових систем.

Емпіріокритицизм (з грец. «судити про досвід»), заснували австрійський фізик та філософ Ернст Мах (1838 – 1916 рр.) і швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843 – 1896 рр.). Сутність їх учення (його ще називають «махізмом») зводиться до принципу «економії мислення». Він означає, що знання слід звільнити від філософських роздумів, перш за все від визнання світу як об'єктивної реальності, якої немає в дійсності. Поняття, що пов'язані з нею (рух, простір, час, причинність тощо), є лише продуктами мислення. А вони суб'єктивні, залежать від людини й існують в її відчуттях.

Герменевтика (Х.-Г. Гадамер, В.Дільтей, Ф.Шлейєрмахер) означає мистецтво і теорію тлумачення текстів. Вихідний пункт герменевтики – онтологічний принцип герменевтичного кола: для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі частини, але для розуміння окремих частин необхідно мати уявлення про зміст цілого. Завдання герменевтики – вихід за межі герменевтичного кола.

У Ф. Шлейєрмахера (1768 – 1834 рр.) герменевтичне коло – основний принцип розуміння тексту. Вивчаючи текст, слід мати одночасно і цілісне, і часткове уявлення про нього. Цілісними є здогади, попередні висновки щодо всього тексту, а частинами – результати дослідження певних аспектів цілого. Лише безперервно зіставляючи ціле і частини в динаміці пошуку відповідей, можна знайти правильне рішення. А німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833 – 1911 рр.) використав герменевтику для вивчення культури та історії людства, назвавши її «наукою про дух».

Негативною реакцією на філософію сцієнтизму став антисцієнтизм, представники якого намагаються довести згубність впливу науки і техніки на суспільство. На їхнє переконання, «технізація» у майбутньому приведе до тоталітаризму, знеособлення

індивідуальності. Про це писали Є. Зам'ятін («Ми»), О. Хакслі («О дивний новий світ»), Дж. Орвел («1984») та ін. Вони створили світ, в якому машини повністю контролюють людське життя, конструюючи його за власним бажанням.

❖ Антропологічна філософія

Значний вплив на розвиток новітньої філософії здійснила феноменологія (з грец. «явище») – вчення про свідомість як особливе явище. Її засновник - німецький філософ Едмунд Гуссерль (1859 – 1938 рр.) звернув увагу на необхідність очищення свідомості від хибних суджень, оцінок, суперечностей, що її затьмарюють. Для Е. Гуссерля, як і його однодумця, російського філософа Густава Шпета (1879 – 1940 рр.), та й інших представників феноменології, свідомість стає сама собою лише тоді, коли є «чистою», позбавленою зневіри та негативних вражень. Тоді вона сприймається як загальнолюдський феномен, позбавлений суб'єктивних суперечностей.

Якість свідомості залежить від її інтенціональності (з латини «прагнення»): спрямованість на зовнішній світ на на саму себе. У першому випадку потік суб'єктивних вражень її затьмарює, оскільки вони нерідко викривлені та спотворені емоціями. Коли ж свідомість спрямовується на саму себе, то здатна очиститися від хибних нашарувань. Так виникає «чиста свідомість». Для досягнення чистоти свідомості необхідна редукція (з латини «повернення до попереднього стану») – діяльність, що приводить до позбавлення свідомості хибних нашарувань.

Екзистенціалізм (від лат. *existentia* – існування) досить впливова течія ХХ століття. Основні його представники (М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, А.Камю, Г.Марсель) розглядають людину як унікальну духовну істоту, здатну до вибору власної долі. Філософами екзистенція трактується як протилежність есенції (суті). Якщо доля речей і тварин зумовлена, то якщо вони мають суть раніше існування, то людина набуває своєї суті в процесів свого існування. Основним проявом екзистенції є свобода, яка має на увазі відповідальність за результат свого вибору. Справжня філософія, з

точки зору екзистенціалізму, повинна виходити з єдності об'єкту і суб'єкта. Ця єдність втілена в «екзистенції», тобто деякій ірраціональній реальності.

Згідно філософії екзистенціалізму, щоб усвідомити себе як «екзистенцію», людина повинна опинитися в «граничній ситуації». В результаті світ стає для людини «близьким». Істинним способом пізнання, способом проникнення у світ «екзистенції» проголошується інтуїція («екзистенціальний досвід» у Марселя, «розуміння» у Хайдеггера, «екзистенціальне осяяння» у Ясперса). Ідеальна свобода людини - це свобода особи від суспільства.

Проблеми людини ґрунтовно досліджувались у фрейдизмі – теорії і методі психоаналізу. Його засновником був австрійський психіатр, психолог і філософ Зигмунд Фрейд (1856 – 1939 рр.). У фрейдизмі створюється класична модель психіки людини: «Воно» (позасвідоме, або підсвідоме), «Я» – (свідомість, або «Его»), «Над-Я» («Супер-Его», або «Цензор»). Поведінку людини зумовлюють два основних інстинкти: самозбереження та сексуальний.

Несвідоме – найпотужніший чинник людської психіки, де зосереджені одвічні прагнення сексуальної насолоди (лібідо). Вони вступають у конфлікт зі свідомістю, яка орієнтована на соціально прийнятні форми поведінки та засоби задоволення бажань. Свідоме «Я» прагне підкорити несвідоме («Воно»). Інколи воно витісняє суспільно небажані прагнення у прірву «Воно». Проте витіснені сексуальні бажання у будь-який момент можуть вирватись на поверхню і стати причиною нових конфліктів. Тому людина шукає шляхи свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосереднього задоволення. Сублімація – переведення енергії лібідо з низьких на піднесені об'єкти, суспільно виправдані (релігія, мистецтво, соціальні інституції).

❖ Ірраціоналізм та релігійна філософія ХХ століття

Ірраціоналізм набув стрімкого поширення у ХХ столітті. Він об'єднав в одну течію різноманітні вчення: філософію життя, релігійну філософію, містичне філософське світорозуміння та ін.

Першооснови філософії життя заклав німецький філософ Артур Шопенгауер (1788 – 1860 рр.). У своїй праці «Світ як воля і уявлення» він розглядав кантівську «річ для себе» як «світову волю». Ця воля не тільки недоступна пізнанню, а й діє як некерована сліпа сила. Увесь світ – це цілісний потік волі до влади. А воля до життя у А. Шопенгауера постає як зла, демонічна сила, яка є джерелом людських страждань. Утеча від неї полягає у зреченні від активного життя, аскетизмі та пригніченні власної волі.

Значний внесок у розвиток філософії життя зробив німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844 – 1900 рр.). У своїх працях («Невчасні роздуми», «Ранкова зоря», «По той бік добра і зла», «Так говорив Заратустра») він виклав своє вчення про волю до влади. Воля – основа життя. Це інстинктивний, ірраціональний початок існування. Світ є хаотичним становленням, без початку і кінця. Це результат змагань різних волей, і зрозуміти його неможливо, адже він приводить у «нікуди». Цей процес вічний, у ньому фіксується нескінченна кількість повторень того, що було раніше.

«Надлюдина» – це постать майбутнього. Вона переоцінює всі цінності, заперечуючи європейський нігілізм, і відкидає згубні для людини соціальні закони та мораль, що ґрунтуються на зневазі до людського життя. Вона – істота сильної волі та незламних принципів. Лише вона здатна змінити світ на краще. Ф. Ніцше вважав великим пороком співчуття. Воно пригнічує волю до влади, позбавляє людину прагнення сили та переваги. У книзі «Воля до влади» філософ констатує: «Хай гинуть слабкі та каліки!» Майбутнє людства за елітою. Лише сильні, вольові, безжальні особи змінять життя на краще».

Лауреат Нобелівської премії, французький філософ Анрі Бергсон (1859 – 1941 рр.) вважав вищою за розум надрозумну інтуїцію. Розум пізнає лише мертві речі, а живе становлення всього існуючого можна зрозуміти лише інтуїтивно. Життя починається першопочатковим вибухом («життєвим поривом»). Цей порив і породжує інтуїцію як акт самопізнання. Це складний процес, оскільки життя проявляється у вигляді потоку творчих енергій. Останні належать не людському загалу, а еліті, насамперед, політикам, правникам і науковцям. Лише вони здатні реалізувати життєвий

порив. Основна ж маса людей, на думку філософа, позбавлена права на активне творче життя.

Особливістю неотомізму ХХ століття стала спроба зосередити зусилля на збереженні миру на Землі, засудженні тероризму та інших форм насилля; заклики виявити реальну турботу про населення бідних країн, усіх знедолених. Ці ідеї – головна тема роздумів філософів-католиків: Ж. Марітена, Є. Жильсона, Г. Марсея, Т. де Шардена, а також філософів іудаїзму (М. Бубера), ісламу (М. Ікбали) та ін. Особливо впливовими стали заклики до миру, соціальної справедливості, взаємопорозуміння і високої моральності папи Івана-Павла II (1921 – 2005 рр.).

Неотомізм – офіційна доктрина Ватикану. В її основі лежить принцип зверхності теології, яка втілює єдність пізнавального та практичного відношення до світу. Прихильники неотомізму не заперчують наукові знання про природу і суспільство, але наголошують на їх залежності від Бога. Людський розум пізнає ідеї, закладені Богом.

★ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які основні напрями новітньої філософії?
2. Що означає «герменевтичне коло»?
3. Яка проблематика позитивізму?
4. Які філософсько-світоглядні засади «філософії життя»?
5. Які витоки філософії екзистенціалізму?
6. Які особливості філософсько-релігійних течій ХХ століття?
7. Що означає принцип верифікації?
8. Як розуміється свобода в екзистенціалізмі?
9. Які основні положення психоаналізу?
10. Що означає термін «ірраціональне»?

✧ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ДОПОВІДЕЙ

1. Особливості сучасної світової філософії.
2. Емпіріокритицизм А.Є. Маха.
3. Екзистенціалізм А.Камю.

4. Специфіка сцієнтичних течій ХХ століття.
5. Співвідношення свідомого і несвідомого в екзистенціалізмі.
6. Основні концепції філософської антропології.
7. Еволюція релігійної філософії ХХ століття.
8. Неофрейдизм Е.Фромма.
9. Сучасні концепції розвитку науки.
10. Особливості феноменології як філософського напрямку ХХ століття.

✓ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. *Що правильно. Екзистенціалісти::*

- а) Гегель;
- б) Сартр;
- в) Камю;
- г) Декарт;
- д) Бекон.

2. *Засновник феноменології:*

- а) М.Хайдеггер;
- б) К.Ясперс;
- в) К.Леві-Строс;
- г) Ж.Гуссерль;
- д) Ж.Марітен.

3. *Що означає термін «екзистенція»?*

- а) система знаків;
- б) існування;
- в) матерія;
- г) розвиток;
- д) пізнання.

4. *Автор праці «Так говорив Заратустра»:*

- а) Ж. Марітен,
- б) М. Бубер;
- в) А. Бергсон;
- г) А. Шопенгауер;
- д) Ф.Ніцше.

Ф

5. *«В основі усіх свідомих актів людини лежать певні сталі структури».* Це стверджує:

- а) позитивізм;
- б) структуралізм;
- в) герменевтика;
- г) неотомізм;
- д) екзистенціалізм.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання до теми 1.

1. Підготуйте філософське есе на тему «Філософія та межі тисячоліть». Складіть таблицю із зазначенням представників сучасної філософії.
2. Охарактеризуйте причини виникнення матеріалізму та ідеалізму.
3. Прочитайте статтю А. Баумейстера «Філософські засади після ХХ століття» // Філософська думка. – 2012. – № 3. – С. 15 – 29. Випишіть його міркування щодо призначення філософії у сучасному світі.
4. Прореферуйте статтю А.Н.Чумакова, А.Д.Корольова, А.В. Дахіна А.В. «Філософія у сучасному світі: діалог світоглядів» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 3 – 16. Розкрийте особливості філософського світогляду.

Завдання до теми 2.

1. Про які фундаментальні ідеї йдеться мова у найдавніших духовних джерелах Стародавньої Індії?
2. Назвіть традиційні школи Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю. Складіть порівняльну таблицю загальних рис і особливостей.
3. Охарактеризуйте специфічні риси римської філософії.
4. Складіть словник ключових понять теми.

Завдання до теми 3.

1. Прочитайте статтю Д.В.Бугая «Справедливість» в платонівських діалогах: «Апологія Сократа» і «Крітон» // Вопросы философии. – 2013 – № 1. – С. 123 – 134. Які риси античної філософії виділяє автор?
2. Дайте письмове пояснення і схематичне зображення апорії Зенона «Ахіллес і черепаха».

Ф

3. Спираючись на вчення Сенеки, Епіктета, Апікура, Тита Лукреція Кара розкрийте питання пошуків свободи і щастя людини в античній філософії.
4. Складіть словник ключових понять античної філософії.

Завдання до теми 4.

1. Прочитайте твір Ф.Аквінського «Сума теології» //Антологія мирової філософії. В 4-х томах. Том 1.- Ч. 2. Випишіть п'ять доказів буття Бога, які він наводить. Порівняйте їх з «онтологічним доведенням буття Бога» А. Кентерберійського.
2. Проаналізуйте сутність томізму як офіційного вчення ртмсько-католицької церкви.
3. Охарактеризуйте вплив античної філософії на становлення схоластики.
4. Складіть словник ключових понять філософії Ренесансу.

Завдання до теми 5.

1. Розкрийте сутність методології Нового часу.
2. Проаналізуйте суспільно-політичне вчення Т.Гоббса.
3. Складіть словник ключових понять теми.
4. Напишіть філософське есе на тему «Мета виправдовує засоби її досягнення».

Завдання до теми 6.

1. Складіть таблицю «Філософські ідеї Канта і Гегеля». Порівняйте погляди філософів.
2. Сформулюйте особливості філософської антропології Л.Фейєрбаха.
3. Охарактеризуйте здобутки німецької класичної філософії.
4. Складіть словник ключових понять теми.

Завдання до теми 7.

1. Прочитайте роботу К.Маркса «Економічно-філософські рукописи 1844 р.» (Маркс К., Енгельс К. Твори. – Т.42. – С. 92 – 95, 119 – 126, 160 – 169). Запишіть і прокоментуйте тлумачення Марксом терміну «відчужена праця».
2. Охарактеризуйте особливості вчення Маркса про суспільно-економічну формацію.
3. Визначте натурфілософські ідеї Ф.Енгельса. Який внесок філософа у розвиток еволюціонізму?
4. Складіть словник ключових понять теми.

Завдання до теми 8.

1. Зробіть (письмово) порівняльний аналіз філософських ідей Г.Сковороди і Сократа. Чому Сковороду часто називають «українським Сократом»?
2. Які особливості філософії представників Києво-Могилянської академії? Назвіть найбільш відомих її представників.
3. Охарактеризуйте основні положення і значення для розвитку філософії праці В.Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (В.І.Ленін. Повне зібрання творів. – Т.18.)
4. Складіть словник ключових понять теми.

Завдання до теми 9.

1. Яка проблематика сучасної світової філософії? Складіть таблицю за такою схемою:

Л з /п	Назва течії та її найвидатніші представники	Що в ній абсолютизується	Зміст її основних положень

2. Розкрийте співвідношення свідомого і несвідомого у фрейдизмі і неофрейдизмі.
3. Розкрийте сутність свободи в екзистенціалізмі.
4. Складіть словник ключових понять теми.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ № 1

1. Філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.
2. 1) Ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури;
2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з «вічних цінностей» і «природних прав».
3. Філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).
4. Учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.
5. Безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений І. Кантом. Суть його І. Кант формулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

ВАРІАНТ № 2

1. Філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.
2. Напрямок в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього сущого, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. Був притаманний давньогрецьким філософам (Демокріт), філософам доби Просвітництва XVII–XVIII ст. (Дідро, Ламетрі), Марксу.
3. Філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

4. Філософське і релігійне вчення про присутність бога у єстві самої природи, ототожнення бога з природою, розчинення бога в природі, або, навпаки, природи у богові.
5. Система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

ВАРІАНТ № 3

1. Ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертуліан, Оріген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.
2. Напрямок у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники Д. Локк, Д. Берклі, Е. Мах та ін. Поняття близьке за змістом емпіризму.
3. Напрямок у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. Мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники – К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.
4. Незмінна першооснова всього сущого. Згідно з ним вона породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим началом.
5. Філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

ВАРІАНТ № 4

1. Проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостереження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття близьке за змістом до антиномії.

2. Напрям у так званий некласичній філософії кінця XIX – початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники – Ф. Ніцше, В. Дільтей, Д. Бергсон, З. Фрейд.
3. 1) Найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Г. Гегель). 2) найзагальніша властивість усього суцього; 3) як об'єктивне існування на протигау фантому, ілюзії.
4. Форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.
5. Спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

ВАРІАНТ № 5

1. Знання, набуте в процесі досвіду.
2. Теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.
3. Частина філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та результат знання: основи і межі; достовірність і недостовірність. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.
4. Метод пізнання, в основі якого рух думки від загального до одиничного.
5. Один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває у зміні, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей (Геракліт, Г. Гегель, К. Маркс). Основні ідеї Д. за Г. Гегелем: перехід кількісних змін у якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

ВАРІАНТ № 6

1. Поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів. Свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довершеної системи, яка б подолати ці суперечності.
2. Філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному.
3. Умоглядне вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу.
4. Сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.
5. Те, що пізнається (природа, суспільство, людина тощо).

ВАРІАНТ № 7

1. Учення про першооснови буття.
2. Процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною. Пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.
3. Одна з основних ознак матеріальності речей, форми існування матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування.
4. Форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження.
5. Узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

ВАРІАНТ № 8

1. Зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.
2. Моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. Протилежний егоїзму.
3. Філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини.

4. Моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.
5. Наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності; закон несуперечності; закон виключеного третього.

ВАРІАНТ № 9

1. Філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.
2. Акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я».
3. Поняття, яким у деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. У свідомості можна вичленити індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які кантіанство та феноменологія називають трансцендентальними. Вони, отже, є потойбічними щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості. І. Кант, зокрема, вважав такими категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.
4. Учення про природу та сутність людини.
5. Учення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

ВАРІАНТ № 10

1. Суспільство, у якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.
2. Верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

3. Пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип є провідним у науці та матеріалістичній філософії.
4. Учення про кінцеву долю людства і світу; складова частина будь-якої релігії.
5. Теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, у людині та суспільстві. Філософськими дисциплінами є метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика та ін. Ф. вивчає всі феномени культури з точки зору всезагальності, тобто їх суті, місця та функції в культурі.

ВАРІАНТ № 11

1. Увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, позаприродний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе.
2. Світогляд родового і ранньо-класового суспільства, у якому одухотворені й персоніфіковані природні сили та соціальні явища. Це відтворення дійсності зумовлене низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. У ньому синтетично злиті зачатки науки, релігії, філософії, моралі, мистецтва.
3. Філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього сущого.
4. Філософське знання про сутнісні засади культури як процесу й цілісності її архетики, закономірності та перспективи розвитку.
5. Тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

ВАРІАНТ № 12

1. Зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

2. Система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.
3. Одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. Є підставою моральності людини. У політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.
4. Розділ логіки, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.
5. Обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального цілого на основі специфіки діяльності, соціальної належності, спільності відносин, цінностей, норм поведінки, що склались у межах історично визначеного суспільства.

ВАРІАНТ № 13

1. В буденній мові це унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, узяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника це яскравий захід сонця і він сприймає його як самоданість. Для вченого – це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.
2. Сфера філософського знання про загальність і сутнісність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.
3. Розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.
4. Сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.
5. Духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, еко-

номічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору»).

ВАРІАНТ № 14

1. Філософський термін, що позначає всю буттєву реальність (як досяжну, так і недосяжну для людини) у часі й просторі.
2. Дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.
3. Значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо). Наявна лише в актах оцінки, коли вибирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Вони мотивують поведінку людей. Досліджували неокантіанці (Ріккерт), М. Вебер, М. Шелер та ін.
4. Учення, в основу якого покладено заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля абстрактного поняття вселюдської культури і традицій.
5. Держава, у якій панує право, метою якої є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

ВАРІАНТ № 15

1. Ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості без досвіду, не набуті з досвіду. У філософії І. Канта категорії проголошуються формами мислення. Близький до концепції вроджених ідей. Протилежним є поняття апостеріорі.
2. Філософський метод тлумачення і розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, у якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

3. Одне з основних понять китайської філософії, означає першопричину, що породжує речі, шлях, долю, пустоту.
4. Напрямок у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо. Згідно з ним духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють об'єктивний (Платон, Г. Гегель) і суб'єктивний (Берклі, Мах).
5. У широкому розумінні – те ж, що й культура; у вузькому – певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо. Представники «філософії життя» (Шпенглер) її тлумачили як раціональні здобутки культури (бюрократію, науку, техніку), що легко передаються від народу до народу і є свідченням занепаду культури.

ВАРІАНТ № 16

1. Один із основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.
2. Філософська система, згідно з якою першоосновою світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від суб'єкта. Представниками є Платон, Гегель, неотомісти.
3. Філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча себе субстанція, «сам себе пізнаючий розум» (Г. Гегель).
4. Абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності й розглядає людину як біоробота. Поняття близьке за змістом до поняття «натуралізм».
5. Принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

ВАРІАНТ № 17

1. Філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.
2. Ідеологія молодії буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники Д. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін.
3. Давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгійта ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей). Суб'єктивізували і релятивізували істину, не гребували різними засобами, щоб збити з пантелику суперника.
4. Напрямок давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.
5. Світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

ВАРІАНТ № 18

1. Суб'єктивістське вчення, у якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.
2. Представники давньогрецької філософської школи VI–V ст. до н. е., яка протиставляла мислення чуттєвому сприйняттю, висунула вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття. Виникла в м. Елеї.
3. Філософське вчення, згідно з яким бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи.
4. Ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (так званий науковий соціалізм).
5. У неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Полягає у зведенні

висловлювань до чуттєвих фактів. Поппер розвинув цей принцип до фальсифікації.

ВАРІАНТ № 19

1. Етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітники та ін.).
2. Філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному законові дао.
3. Одна з трьох світових релігій (поряд з християнством та ісламом). Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, пропонує свій шлях подолання страждань. Вчення про перевтілення душі (сансара); про закон відплати за вчинені проступки (карма). Метою життя є досягнення нирвани – злиття з божественною першоосновою Всесвіту.
4. Стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні – це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) і марксизмі.
5. У буддизмі, джайнізмі й індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє при перевтіленні після смерті людини в іншу істоту.

ВАРІАНТ № 20

1. Один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.
2. Філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсали!) існують реально як сутності речей.

3. Світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.
4. Течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.
5. Загальні родові поняття. Питання про природу було предметом дискусії між номіналістами і реалістами.

ВАРІАНТ № 21

1. Невід’ємна властивість речі, субстанції. За Декартом, у матерії -протяжність, душі – мислення.
2. Відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.
3. Загальні структури або властивості суцього – речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ; загальні форми мислення.
4. Метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле.
5. Цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

ВАРІАНТ № 22

1. Спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.
2. Відтворення об’єкта за його власною мірою (вимірювання твердості, теплоти об’єкта тощо за певними еталонами). Характеризує відношення суб’єкта до об’єкта.
3. Форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв’язки.
4. Спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

5. Протилежне матеріальному. Відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог.

ВАРІАНТ № 23

1. Богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.
2. Цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу.
3. Історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індійська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), що розвиваються по циклу: дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.
4. Міра усвідомлення особою правових норм, правил, що діють у конкретному суспільному середовищі.
5. Адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (конвенціоналізм і прагматизм).

ВАРІАНТ № 24

1. Число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості. Згідно з Гегелем на певному етапі переростає в якість.
2. Спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII–XVIII ст.
3. Філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета.
4. Метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.
5. Умовивід, у якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. Складає основу моделювання.

ВАРІАНТ № 25

1. Нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.
2. Активне втручання держави в економічну, політичну, духовну й інші сфери суспільства.
3. Філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.
4. Об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.
5. Сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце у світі, на розвиток історії та ін. Подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах

ВАРІАНТ № 26

1. Форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.
2. Поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.
3. Закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).
4. Найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.
5. Напрямок у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність сутності речей, об'єктивної істини (К. Юм, І. Кант, позитивісти). Знання, з їх точки зору, не дає відображення сутності дійсності, а в кращому разі

обслуговують утилітарні потреби людей. Його корені – в принциповій незавершеності процесу пізнання.

ВАРІАНТ № 27

1. Суперечність між двома твердженнями, в основі якої не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (І. Кант) і математиці. Поняття близьке до апорії.
2. Твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).
3. Активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.
4. Одне з основних понять психоаналізу З. Фрейда, яким позначають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем. Проявляється у снах, обмовках та ін.
5. Філософське богословське вчення Ф. Аквінського і його послідовників. Наприкінці XIX ст. трансформоване в неотомізм.

ВАРІАНТ № 28

1. Безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають осягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.
2. Початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.
3. Напрямок у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує сенсуалістичний суб'єктивний (Д. Берклі, К. Юм, Е. Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний суб'єктивний (І. Кант, Й. Фіхте, неокантіанці, феноменологи,

екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

4. Філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як з'явою певної реальності, її самовияв і саморозкриття. Не розкриває реальності, а засвідчує її такою, якою вона є.
5. Сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II–VII ст.

ВАРІАНТ № 29

1. Філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц); учення, які визнають множинність поглядів на світ, істин. Характерний для соціологічних течій Заходу.
2. Підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямам філософії (софісти, сенсуалісти-суб'єктивісти).
3. Принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку. Почав активно пробиватися в науку після Ч. Дарвіна.
4. Наукова дисципліна, що вивчає умови й методи ефективної практичної діяльності.
5. Ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу. У людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

ВАРІАНТ № 30

1. Метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.
2. Прийнятий у даній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма тощо). У сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходить багатоканальний (системний або системно-структурний)

метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки його складових.

3. Момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.
4. Інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають у результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.
5. Сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними.

ВАРІАНТ № 31

1. Галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відношення людини і світу на різних етапах розвитку філософії.
2. Філософське вчення, яке у відношеннях людини і світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.
3. Філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.
4. Теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, у людині та суспільстві. Такими дисциплінами є метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика та ін. Вивчає всі феномени культури з точки зору всезагальності, тобто їх суті, місця та функції в культурі.
5. Один із основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

ВАРІАНТ № 32

1. Вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.
2. Здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

3. Напря́м у давньогрецькій філософії, який абсолютизував і обожнював поняття числа і проголошував його першоосново́ю світу та сутністю речей.
4. Філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).
5. Релігійно-філософський світогляд, який вважає можливим осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських вчень (Беме, Сведенборгта ін.).

ВАРІАНТ № 33

1. Учення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.
2. Логічний умовивід від часткового, одиничного до загального
3. Напря́м античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля, щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.
4. Релігійно-філософська течія, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону – людину, Бога (американське відгалуження Боун, Хокінг, французьке – Муньє, Лакруа). Світ – сукупність духовних персон (на зразок монад Лейбніца).
5. Взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). Основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Агошкова Е.Б. категория «система» в современном мышлении // Вопросы философии. – 2009. - № 4. – С. 57 – 71.
2. Аквінський Ф. «Сума теології» // Антологія мирової філософії. В 4-х томах. Том 1.- Ч. 2.
3. Андрос Є. Володимир Шинкарук: антропологічний поворот в українській філософії другої половини ХХ сторіччя / Євген Андрос // Філософська думка. - 2017. - № 3. - С. 66 - 73
4. Аристотель. Метафизика // Соч.в 4-х т. -М., 1975.-Т.1.-С.67-69.
5. Аристотель. Никомахова етика // Соч.: В 4-х т.-М.,1983.-Т.4. - С. 146 -166.
6. Аршинов В.И. Синергетика встречается со сложностью // Синергетическая парадигма. – М.: Прогресс- Традиция, 2011. – С. 47- 65.
7. Арутюнов В. Філософія [Навчально-методичний посібник] / В. Арутюнов, С. Бондар. – К.: Аспект-Поліграф, 2008. – 309 с.
8. Бацевич Ф.С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень. – К.: Академія, 2008. – 240 с.
9. Бачинин В.А. Философия права и преступления. - Харьков: Фолио, 1999.
- 10.Бердяев Н.А. Смысл истории. - М., 1990.
- 11.Бердяев Н.А. Философия свободы. - М., 1989.
- 12.Біленчук П.Д., Гвоздецький В.Д., Сливка С.С. Філософія права.-К.: Атіка, 1999.
- 13.Білий Олег. Ідентичність і національна держава // Філософська думка. - 2015. - № 4. - С. 52 - 56.
- 14.Бичко І. Філософія. Підручник / І. Бичко. – К., 2006. – 656 с.
- 15.Бойко О. Філософія: курс лекцій: У 2-х ч / [уклад. О. Бойко]. – Суми, 2010. – Ч. 1. Історія світової та української філософії. – 112 с.
- 16.Бойченко І. Філософія історії / І. Бойченко, М. Горлач, І. Жиленкова, Є. Мануйлов. – К.: Прапор, 2006. – 656 с.

- 17.Борзенков В.Г. Эпистемологические препятствия на пути научного познания человека // Человек. – 2012. - № 1. – С. 5 – 23.
- 18.Бузгалин А.В. Диалектика: реактуализация в мире глобальных трансформаций //Вопросы философии. – 2009. - № 5. – С. 20 – 35
- 19.Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма //Избр. произв. - М., 1990.
- 20.Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. - М., 1988.
- 21.Вешняковская Н. Информационная эволюция: В кого мы превращаемся? // Открытия и гипотезы. – 2012. - № 3. – С. 2 – 8.
- 22.Винниченко В. Відродження нації. – У 3-х т. – К., 1996.
- 23.Вовк В.М., Петрова Г.М., Черней В.В. Історія філософії: опорний конспект: К.: Атїка, 2012. – 275 с.
- 24.Вступ до філософії. Великі філософи. – Харків : СПД ФП Чиженко С. Ю., ТОВ «РИФ», 2005. – 512 с.
- 25.Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. В 3 т. - М., 1974. -Т.1.
- 26.Гегель Г. Философия права. - М.,10.-с.44-95.
- 27.Герасимчук А. Курс лекцій з філософії: Навчальний посібник / А. Герасимчук, З. Тимошенко. – К. : [б. и.], 2002. – 422 с.
- 28.Головаха Євген. Соціальні наслідки війни в Україні // Філософська думка. - 2015. - № 1. - С. 48 - 50.
- 29.Григоришин С. Мова як феномен культури в контексті розвитку трансцендентальної феноменології //Філософська думка. – 2009. - № 1. – С. 54 – 65
- 30.Губар О.М. Філософія. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 416 с.
- 31.Губерський Л. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. Л. Губерського – К.: Знання, 2011. – 621 с.
- 32.Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека //Вопросы философии. – 2009. - № 3. – С. 19 - 31

- 33.Гурвіч Арон. Щодо інтенційності свідомості // Філософська думка. - 2015. - № 5. - С. 14 - 29.
- 34.Гусейнов А.А. Философия как утопия для культуры //Вопросы философии. – 2009. - № 1. – С. 11 – 16.
- 35.Данильян О. Г. Філософія : підручник/ О. Г.Данильян, В. М. Тараненко. – Харків : Право, 2012. – 312 с.
- 36.Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії : підручник/ О. Г.Данильян, В. М. Тараненко. – Харків : Право, 2003. – 352 с.
- 37.Ільїн В. В. Філософія : підручник/ В. В. Ільїн. – Харків : Фоліо, 2013. – 510 с.
- 38.Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
- 39.Декарт Р. Рассуждение о методе// Соч. В 2-х т. - М., 1989.- Т.1.- С. 268-273.
- 40.Довга Лариса. Система цінностей в українській культурі ХУІІ столітті. - Львів: Свічадо, 2013.
- 41.Дольська О. О.Філософія сучасного суспільства : навч.-метод.посіб. / О. О. Дольська. – Харків : Підручник НТУ «ХПІ», 2012. – 180 с.
- 42.Єрмоленко Анатолій. Влада і громадянське суспільство: проблеми консолідації за доби модернізації // Філософська думка. - 2016. - № 1. - С. 28 - 34.
- 43.Єрмоленко Анатолій. Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни // Філософська думка. - 2015. - № 1. - С. 6 - 12.
- 44.Єрмоленко Анатолій. Світоглядний підхід у системі парадигмальних координат // Філософська думка. - 2015. - № 3. - С. 62 - 75.
- 45.Єрмоленко Анатолій, Батман Юрій, Лазаренко Олена, Надольний Микола, Шамрай Вікторія, Нечипоренко Віталій, Фінько Антон, Щербак Світлана. Ціннісно-нормативне обґрунтування соціальних теорій. - К.: Наукова думка, 2013.
- 46.Энгельс Ф. Диалектика природы // Соч. – 2-у изд. – Т. 20.
- 47.Жадько П. Система політичної комунікації як чинник формування іміджу сучасної України // Українознавство. - 2013. - № 1(46). - С. 258 - 263.

- 48.Льїн В. В. Філософія в історичній перспективі. Філософія / В. В. Льїн. – Харків : Фоліо, 2014. – 152 с.
- 49.Льїн В. В., Кремень В. Г. Філософія : підручник для 11 класу ЗНЗ / В. В. Льїн. – Київ : Грамота, 2012. – 248 с.
- 50.Йосипенко О. Онтологія колективних сутностей /Оксана Йосипенко // Філософська думка. - 2017. - № 3. - С. 92 - 107
- 51.Історія філософії (за ред. В. Г. Кременя).-Х.: Прапор, 2003. - С. 56 -108.
- 52.Иванов Д.В. Сознание как объект метафизических исследований //Вопросы философии. – 2009. - № 2. – С. 86 – 96.
- 53.Ильин В.Н. Основные проблемы теории познания //Вопросы философии. – 2009. - № 7. – С. 123 - 134
- 54.Инишев И.Н. Медиалистская трактовка языка в философской герменевтике // Вопросы философии. – 2009 - № 4 – С. 168- 175.
- 55.Йолон Петро. Павло Копнін та українська філософія //Філософська думка. – 2009. - № 3. – С. 53 - 70
- 56.Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990.
- 57.Канке В.А. Философия.-М.: Логос, 2002.-С.21-51.
- 58.Кант И. Критика чистого разума // Соч.в 6-ти т. –М.,1964. – Т.3.-С.683-702.
- 59.Касьян В. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. / В. Касьян. – К.: Знання, 2008. – 347 с.
- 60.Киричок О.Б. Філософія: підручник для ВНЗ / О.Б. Киричок. – Полтава: РВВ ПДА, 2010. – 381 с.
- 61.Кисельов М. Екологічні виклики на межі тисячоліть // Філософська думка. – 2006. - № 2. – С. 101 – 118.
- 62.Кисельов Г. «Тайна прогресса» и возможность истории //Вопросы философии. – 2009. - № 2. – С. 3 – 19
- 63.Климчик Володимир. Війна і суспільство. Конфлікт свідомостей // Філософська думка. - 2015. - № 1. - С. 1 - 15.
- 64.Коган Л.А. Свобода – самость сознания //Вопросы философии. – 2009. - № 7. – С. 78 – 90.

- 65.Козловський В. Імануїл Кант у «залізних обіймах» радянської філософії //Філософська думка. – 2009. - № 3. – С. 117 – 126.
- 66.Козловський Віктор. Європейська парадигма миру для України // Філософська думка. - 2015. - № 1. - С. 35 - 39.
- 67.Комар О. Тесеєві мандри свідомості // Філософська думка. - 2016. - № 2. - С. 57 - 70
- 68.Коршук Р.М. Ліберальна та етнічна демократія: порівняльний аналіз / Р.М. Коршук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2013. – № 1(111). – С. 34 – 36.
- 69.Крушинский А.А. Стиль мышления древнего Китая: логико-методологический аспект //Вопросы философии. – 2009. - № 1. – С. 104 – 108.
- 70.Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия. – М., 1989.
- 71.Кун Т. Структура научных революций. - М., 1975.
- 72.Курс лекцій з філософії: Навч. посіб. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту. – 422 с.
- 73.Кухта Мирослава. Життєві перспективи людей старшого віку, що перебувають під соціальною опікою: досвід емпіричного дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2017 - № 2. - С. 131 - 148.
- 74.Лісовий В. Українська філософська думка 60 – 80-х років //Філософська думка. – 2007. - № 3. – С. 64 - 80.
- 75.Лекторский В.А. Философия как понимание и трансформирование //Вопросы философии. – 2009. - № 1. – С. 17 - 24.
- 76.Лой Анатолій. Постсовковий синдром української еліти. Круглий стіл // Філософська думка. - 2016. - № 1. - С. 6 - 11.
- 77.Лук'янець. В.С., Кравченко О.М., Мороз О.Я., Озадовська Л.В., Беліченко А.В., Остапенко Б.І. Індустрія наукових знань доби високої електроніки. Монографія. - К.: УкрСіч, 2013. - 426 с.

78. Лук'янець В. Фундаментальна наука і науковий світогляд у перспективі ХХІ сторіччі // Філософська думка. – 2006. - № 3. – С. 3 - 25.
79. Людина в сучасному світі [Текст] : колект. моногр. : в 3 кн. / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т соціогуманіт. пробл. людини Зах. наук. центру Нац. акад. наук України. - Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012.
80. Макиавелли Н. Государь.- М., 1997.- С. 37-108.
81. Мацола М.І. Влада як об'єкт дослідження правової науки // Часопис Київського університету права. – 2007. - № 2. – С. 34 - 39.
82. Монтеск'є Ш. О духе законов// Избранные произведения.- М., 1955.
83. Магрело М.В. Становлення правового імперативу як соціального регулятора // Юридична наука. – 2012. - № 6. – С. 7 – 14.
84. Майборода Олександр. Майбутнє національної державності: оптимізм переважає // Філософська думка. - 2015. - № 4. - С. 57 - 62.
85. Макеев Сергій. Особливості подання війни в українських телевізійних новинах // Філософська думка. - 2015. - № 1. - С. 54 - 59.
86. Малютін І.Л. Філософсько-правові аспекти дефініцій закон і законність у часовій ретроспективі // Юридична наука. – 2012. - № 6. – С. 146 – 152.
87. Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема // Вопросы философии. - 1990. - № 10.
88. Маркс К. «Економічно-філософські рукописи 1844 р.» (Маркс К., Енгельс К. Твори. – Т. 42. – С. 92 – 95, 119 – 126, 160 – 169)
89. Маслікова І.І. У пошуках суспільного блага / І.І. Маслікова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2013. – № 4(114). – С. 31 – 34.

90. Мотрошилова Н.В. О современном понятии гражданского общества // Вопросы философии. – 2009. - № 6. – С. 12 – 32
91. Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (18-19 жовтня 2012 р.). – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2012. – 258 с.
92. Нестеренко В. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів / В. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
93. Ницше Ф. Сочинения. В 2-х томах. – М., 1990.
94. Огневюк В. Філософія. Історія філософії: Підручник для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень) / В. Огневюк, І. Утюж. – К.: Грамота, 2010. – 256 с.
95. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? - М., 1991.
96. Пазенок В.С., Лях В.В., Соболев О.М., Самчук Р.В., Ковадло Г.П., Любимий Я.В., Шевченко С.Л., Федорченко В.К., Форменко Н.А., Кручек О.А. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства. - К., 2013. - 406 с.
97. Пахтин И.К. Марксизм: историческое самопознание // Вопросы философии. – 2009. - № 7. – С. 12 – 24.
98. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій: навч. посіб. для студ. ВНЗ I-II р.а. / В.Л.Петрушенко. – Львів : Новий світ-2000, 2003. – 296 с.
99. Петрушенко В.Л. Філософія. – Львів: Новий світ, 2004. – 528 с.
100. Присухін С. Філософія: [Навчальний посібник]. – К., 2008. – 361 с.
101. Платон. Государство // Соч. В 4-х т.-М.,1994.-Т.4.-С.204-206.
102. Погребняк С. Втілення принципу гуманізму в праві // Вісник Академії правових наук . – 2007. - № 1. – С. 33 – 41.
103. Подольська Є.А. Філософія. – К.: Інкос, 2006. – 704 с.
104. Подольсько Т.А. Ціннісний світ людини в її екзистенції // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. - № 1. – С. 24 - 30.
105. Попович М. Що таке філософія? // Філософська думка. - 2006. - № 1. – С. 3 - 24.
106. Попович Мирослав. Бути людиною [Текст] / Мирослав

- Попович. - К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2013. - 223 с.
107. Попович М. Сталін. З ним і без нього/ Мирослав Попович // Українознавство. – 2013. – № 1(46). – С. 236 – 240.
 108. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. - М., 1986.
 109. Прибиткова Ірина. Парадокси радянського класоутворення: поява та ліквідація класу куркулів як синхронний процес // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2017 - № 2. - С. 98 - 104.
 110. Причепій Є. М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Академвидав, 2006. - 592 с.
 111. Пролеєв С. Пророчество модерної німецької філософії: К.Маркс і Е. Гусерль //Філософська думка. – 2009. – № 1. – С. 125 – 133.
 112. Прот. Кирилл Копейкин. – Бездны души и бездны мироздания //Вопросы философии. – 2009. - № 7. – С. 107 – 114
 113. Ровинский Р.Е. Синергетика и процессы развития сложных систем //Вопросы философии. – 2006. - № 2. – С. 162 – 169.
 114. Рокмор Т. Знание и философский диалог //Вопросы философии. - № 1. – 2009.
 115. Сартр Ж.–П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989.
 116. Семенов В.С. Забытый Маркс: о революции, социализме, человеке //Вопросы философии. – 2009. - № 6. – С. 33 – 46.
 117. Сілаєва Т. О. Філософія: Курс лекцій / Т. О.Сілаєва. – Тернопіль,СМП «Астон». – 2000. – 160 с.
 118. Синергетика: перспективы, проблемы, трудности (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2006. - № 9. – С. 3 – 33.
 119. Сковорода Г. С. Твори. У 2-х т. – К., 1994.
 120. Соболева М.Е. О возможности диалога между культурами //Вопросы философии. – 2009. - № 3. – С. 147 -157
 121. Сорокин А.А. Идеальное, творчество и развитие человека //Вопросы философии. – 2009. - № 6. – С. 82 – 91.

122. Сошніков А.О. Український націоналізм як соціокультурна міфотворчість. Монографія / А.О.Сошніков. – Харків: Майдан, 2013. – 792 с.
123. Спиркин А.Г. Философия. – М., 2006. – 816 с.
124. Степин В.С. Научная рациональность в техногенной культуре: типы и историческая эволюция //Вопросы философии. – 2012. - № 5. – С. 18 – 25.
125. Сусська Ольга Методологічні преференції та дифузії в сучасній соціології мас-медіа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2017 - № 2. - С. 119 - 130.
126. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навчальний посібник / Упоряд. В. Лях – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
127. Тейяр де Шарден. Феномен человека. - М., 1987.
128. Ткач О.І. Перспективи становлення Європейської соціальної моделі: досвід для України / О.І. Ткач // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2013. – № 4(114). – С. 88 – 90.
129. Тульчинский Г.Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности //Вопросы философии. – 2009. - № 4. – С.41 - 56
130. Тягло О.В., Кривуля О.М., Воропай Т.С. Філософія. – Харків: Ун-т внутр. справ, 999.- С.21-85.3. Філософія (за ред. І. В. Бичко). - К: Либідь, 2002.- 408 с.
131. Устич С. І. Кордон, війна та мир в долі сучасного світу. Тріада життя чи колапсу? Монографія. - Ужгород: Карпати, 2010. - 328 с.
132. Філософія (В.Х. Арутюнов, С.В. Бондар та ін.).- К.: КНЕУ, 2008. – 310 с.
133. Філософія (за ред. І.Ф. Надольного). – К.: Вікар, 2007. – 455 с.
134. Філософія: Словник-довідник (І.Ф.Надольний, Г.Б.Черушева, В.В.Пархоменко та ін.). – К.: «Видавництво Дельта», 2009. – 284 с.

135. Філософія : підручник / Л. В.Губерський та ін. – Харків : Фоліо, 2013. – 510 с.
136. Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. Л. В. Губерського. – К. : Знання, 2012. – 621 с.
137. Філософія: підручник / Бичко І.В., Бойченко І. В. та ін. – К. : Либідь, 2002 – 408 с.
138. Філософія: Навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний та ін. – К. : Вікар, 2008. – 534 с.
139. Філософія: Підручник для вищої школи. – Х. : Прапор, 2004. – 736 с.
140. Філософія: ідеї, ідеології, персоналії: Ілюстрований енциклопедичний довідник / Укл. Ю. В. Омельченко. – К.: Ракша М. О., 2009. – 296 с.
141. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
142. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Губский, Г. Королева, В. Лутченко. – М.: ИНФРА, 2000. – 576 с.
143. Финн В.К. К структурной когнитологии: феноменология сознания с точки зрения искусственного интеллекта //Вопросы философии. – 2009. - № 1. – С. 88 – 103
144. Фрагменты ранних греческих философов /Сост. А.В. Лебедев. - М., 1989. - Т. 1.
145. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. - М., 1989 .
146. Фрейд З. Психология бессознательного. - М., 1990.
147. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992.Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. - М., 1991.
148. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – М., 1999.
149. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 1997.
150. Хайтун С.Д. Эволюция Вселенной // Вопросы философии. – 2004. - № 10. – С. 74 92.
151. Хамитов Н. Философия и психология пола. – К.: Ника-Центр, 2001. -224 с.
152. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. –К.: КНТ, ЦНЛ, 2007. – 264 с.

153. Чанышев А.Н. Философия Древнего мира. - М: Высшая школа, 1999.
154. Черній А. Філософія: Навч. посіб. для сам.роб. студ. / А. Черній. – К. : Академвидав, 2011. – 392 с.
155. Черних В. П., Шемчук Л. А. Філософія. Кредитно-модульний курс : підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Х.: НФаУ: Золоті сторінки, 2014. – 472 с.
156. Шелер М. Избранные произведения. – М., 1995.
157. Юркевич П. Д. Философские произведения. – М., 1990.
158. Ярошевець В. Історія філософії: Словник / За заг. ред. В. Ярошовця. – К.: Знання України, 2005. – 1200 с.
159. Ящук Т. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник / Т. Ящук. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.
160. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ В ІНТЕРНЕТІ

1. www.philosophy.ua (Сайт Українського філософського фонду)
2. www.philsci.univ.kiev.ua (Електронна бібліотека кафедри філософії та методології науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка)
3. www.padabum.com (Безкоштовна електронна бібліотека з філософії)
4. www.journals.uran.ua (Міжнародний журнал "ScienceRise")
5. www.gileya.org (Збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник". Фахове видання з філософських, політичних та історичних наук)
6. www.logic.ru (Журнал «Вопросы философии»)
7. www.filosof.historic.ru (Електронна бібліотека праць з філософії)
8. www.gumer.info (Електронна бібліотека філософських текстів)
9. www.krotov.info (Бібліотека філософських та релігійних текстів)
10. www.nehudlit.ru (Доступ до повнотекстових книг з філософії)
11. www.platonanet.org.ua (Електронна бібліотека праць філософів та підручників з філософії)
12. www.psylib.kiev.ua (Електронна бібліотека «psylib» (психологія, філософія, релігія, культурологія, методологія)
13. www.svichado.com (Сайт видавництва «Свічадо» (Історія релігії, переклади Отців Церкви, християнська художня література, богословська та богослужбова література, філософія, психологія, етика та ін.)

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

Агностицизм (грец. *agnostos* – «непізнаний») – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність сутності речей, об'єктивної істини (К. Юм, І. Кант, позитивісти).

Аксіологія (грец. *axios* – «цінний») – учення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

Аксіоматичний (грец. *axioma* – «загальноприйняте, безперечне») **метод** (грец. *methodos* – «спосіб пізнання») – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

Альтруїзм – моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

Аналіз – метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналітична філософія – напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

Аналогія – умовивід, у якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. А. складає основу моделювання.

Антиномія (грец. *antinomia* – «суперечність у законі») – суперечність між двома твердженнями, в основі якої не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (І. Кант) і математиці. Поняття А. близьке до апорії.

Антитеза (грец. *antitesis* – «протиставлення») – твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

Антропологізм (грец. *anthropos* – «людина» і *centrum* – «центр») – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

Антропологія філософська – філософське вчення про людину (Шелер, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

Антропоцентризм (грец. *anthropos* – «людина» і *centrum* – «центр») – філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Атрибут (лаг. *attributum* – «додане») – невід’ємна властивість речі, субстанції. За Декартом, А. матерії є протяжністю, душі – мислення.

Апологети (грец. *apologetikos* – «захисний») – ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертуліан, Оріген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

Апорія (грец. *arogia* – «непрохідність, безвихідь») – суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив Зенон з Елеї (Ахілес і черепаха, Дихотомія, Стріла).

Апостеріорі (лат. *a posteriori* – «з наступного») – знання, набуте в процесі досвіду.

Апріорі (лат. *a priori* – «з попереднього досвіду») – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості без досвіду, не набуті з досвіду.

Аскетизм (грец. *asketes* – «добре навчений», «подвижний») – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ.

Атман – дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

Буття – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Г. Гегель). Перш ніж визначати, яка річ, відбувається констатація її буття; 2) найзагальніша властивість усього сущого (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття й об’єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об’єктивне існування на протигагу фантому, ілюзії.

Відчуття – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Брахман – світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.

Буддизм – одна з трьох світових релігій. Пропонує свій шлях подолання страждань, вчення про перевтілення душі (сансара); закон відплати за вчинені проступки (карма).

Верифікація – у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів.

Відчуження – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного.

Волюнтаризм (лат. voluntarius – «залежність від волі») – течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – А. Шопенгауер, Ф. Ніцше.

Вульгарний матеріалізм – течія в матеріалізмі XVIII–XIX ст.), яка спрощено зводила свідомість людини до фізіологічних процесів.

Гедонізм (грец. hedono – «насолада») – етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду.

Генетичний (грец. genetikos – «походження») метод – метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

Герменевтика (грец. hermenevein – «пояснювати, тлумачити») – філософський метод тлумачення і розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, у якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гіпотеза (грец. hypothesis – «основа», «припущення») – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

Гіпотетико-дедуктивний метод – спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

Гносеологія (грец. gnosis – «пізнання» і logos – «слово, вчення») – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

Громадянське суспільство – суспільство, у якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє

розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.

Гуманізм (лат. *humanus* – «людяний») – 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з «вічних цінностей» і «природних прав».

Дао – одне з основних понять китайської філософії, означає першопричину, що породжує речі, шлях, долю, пустоту.

Даосизм – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

Деїзм (лат. *deus* – «бог») – філософське вчення, згідно з яким бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи.

Дедукція (лат. *deductio* – «виводжу») – метод пізнання, в основі якого рух думки від загального до одиничного.

Державний суверенітет – верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

Детермінізм (лат. *determinans* – «той, що визначає, обмежує») – пояснення явищ на основі причинної зумовленості.

Діалектика (грец. *dialectike* – «мистецтво вести бесіду») – один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває у зміні, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей.

Діалектичний матеріалізм – термін, яким позначалась філософія К. Маркса і Ф. Енгельса в радянському марксизмі.

Дуалізм (лат. *dualis* – «двоятий») – світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу.

Екзистенціалізм (лат. *existentia* – «існування») – суб'єктивістське вчення, у якому вихідні значення суцього виводяться з існування (екзистенції) людини.

Еклектика – (грец. *eklektikos* – «той, що вибирає») – поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів.

Елеати – представники давньогрецької філософської школи VI–V ст. до н. е., яка виникла в м. Елеї.

Елемент – прийнятий у даній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма тощо).

Еманація (грец. *emanatio* – «витікання») – у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

Енциклопедисти – французькі мислителі-просвітники (Дідро, Даламбер, Монтеск'є, Вольтер, Руссо та ін.).

Емпіризм (грец. *empeiria* – «досвід») – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Епістемологія (грец. *epistemologia* – «теорія пізнання») – частина філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та результат знання: основи і межі; достовірність і недостовірність. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

Есхатологія (грец. *eschatos* – «останній») – учення про кінцеву долю людства і світу; складова частина будь-якої релігії.

Етатизм (франц. *etatisme*, від *etat* – «державна») – активне втручання держави в економічну, політичну, духовну й інші сфери суспільства.

Етика (лат. *etika* – «звичай, характер») – філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

Закон – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Ідеальне – протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог.

Ідеалізм – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо.

Ідеологія – сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце у світі, на розвиток історії та ін.

Індукція (лат. *inductio* – «наведення») – логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інтеграція (лат. *integratio* – «відновлення») – момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

Інтуїтивізм – течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (А. Шопенгауер, А. Бергсон).

Інтуїція (лат. *intueri* – «уважно дивлюсь») – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі І. вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають досягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.

Ірраціоналізм (лат. *irrationalis* – «несвідомий, нерозумовий») – учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

Історизм – принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку.

Історичного коловороту теорія – історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури, що розвиваються циклічно: дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

Істина – адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей.

Історичний матеріалізм – соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами.

Історія філософії – галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відношення людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

Карма – у буддизмі, джайнізмі й індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє при перевтіленні після смерті людини в іншу істоту.

Картезіанство – напрям у філософії у XVII–XVIII ст., основою якого було вчення Р. Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категорії (грец. *kategoria* – «вислів, вираз») – загальні структури або властивості сущого – речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ; загальні форми мислення).

Кількість – число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості.

Категоричний імператив – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений І. Кантом.

Конвенціоналізм (лат. *conventio* – «угода, договір») – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності», «економії мислення».

Конфуціанство – філософське вчення, яке у відношеннях людини і світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

Космополітизм (грец. *kosmopolites* – «громадянин світу») – учення, в основу якого покладено заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля абстрактного поняття вселюдської культури і традицій.

Креаціонізм (лат. *creatio* – «творення») – учення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

Культура – увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, позаприродний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе.

Лінгвістична філософія – напрям у сучасній філософії, який вважає головним завданням аналіз буденної мови (Райл, Остін, пізній Вітгенштейн).

Логіка – наука про закони та форми людського мислення. Аристотель відкрив основні її закони: закон тотожності; закон несуперечності; закон виключеного третього.

Марксизм – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (так званий науковий соціалізм).

Матеріалізм – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини.

Матерія – філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям, причинними зв'язками з іншими речами і процесами.

Метафізика (грец. *meta* – «після, через» і *phesike* – «природа») – умоглядне вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу.

Метод (грец. *methodos* – «спосіб пізнання») – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

Механіцизм – спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки.

Міра – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета.

Містицизм (грец. *mystika* – «таємні обряди, таїнство») – релігійно-філософський світогляд, який вважає можливим осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості.

Міф (грец. *mythos* – «сказання, легенда») – світогляд родового і ранньо-класового суспільства, у якому одухотворені й персоніфіковані природні сили та соціальні явища.

Мислення – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

Мова – спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

Натуралізм (лат. *naturalis* – «природний») – філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього суцього.

Нація (лат. *natio* – «народ») – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору»).

Неоплатонізм – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля, щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

Неопозитивізм (грец. *neos* – «новий» і лат. *positivus* – «умовний, позитивний») – один із основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

Номіналізм (лат. *nomen* – «ім'я») – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять).

Об'єкт – те, що пізнається (природа, суспільство, людина тощо).

Онтологія (грец. *ontos* – «єство» і *logos* – «слово, вчення») – учення про першооснови буття.

Об'єктивність – відтворення об'єкта за його власною мірою (вимірювання твердості, теплоти об'єкта тощо за певними еталонами).

Об'єктивний ідеалізм – філософська система, згідно з якою першоосновою світу є духовна субстанція.

Панлогізм – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча себе субстанція, «сам себе пізнаючий розум» (Г. Гегель).

Пантеїзм (грец. *pan* – «усе» і *theis* – «бог») – філософське і релігійне вчення про присутність бога у єстві самої природи, ототожнення Бога з природою, його розчинення у природі.

Патристика (лат. *pater* – «батько») – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II–VII ст.

Персоналізм – релігійно-філософська течія, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону – людину, Бога.

Підсвідоме – одне з основних понять психоаналізу З. Фрейда, яким позначають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем.

Пізнання – процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною.

Правова держава – держава, у якій панує право, метою якої є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування

формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

Правосвідомість – міра усвідомлення особою правових норм, правил, що діють у конкретному суспільному середовищі.

Праксеологія – наукова дисципліна, що вивчає умови й методи ефективної практичної діяльності.

Практика – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність – спосіб існування людини.

Причинність (*каузальність*) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок).

Проблема (*грец. problema – «задача»*) – форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

Провіденціалізм (*лат. providentia – «провидіння»*) – тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

Прогрес – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

Піфагореїзм – напрям у давньогрецькій філософії, який абсолютизував і обожнював поняття числа і проголошував його першоосновою світу та сутністю речей.

Плюралізм (*лат. pluralis – «множинний»*) – філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц)

Позитивізм (*франц. positivisme – «умовний, позитивний, побудований на думці»*) – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

Прагматизм (*грец. pragma – «справа, дія»*) – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підкорення навколишнього середовища і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

Просвітництво – ідеологія молоді буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження (Д. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо).

Простір – одна з основних ознак матеріальності речей, форми існування матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування.

Протилежність – поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну.

Психоаналіз (грец. *psyche* – «душа» і *analysis* – «розкладання») – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

Раціоналізм (лат. *rationalis* – «розумний») – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

Реалізм (лат. *realis* – «суттєвий, дійсний») – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

Релігійна свідомість – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Релігійний культ (лат. *cultus* – «поклоніння») – один із основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

Релятивізм (лат. *relativus* – «відносний») – підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини.

Рефлексія (лат. *reflexio* – «вигин, відображення») – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я».

Розсудок – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Самосвідомість – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

Свідомість людини – нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Світогляд – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Свобода – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами.

Семантика (грец. *semantics* – «той, що позначає») – розділ логіки, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

Семіотика (грец. *semeiotike* – «вчення про знаки») – наука про знакові системи. Основоположник – Ч. Пірс.

Сенсуалізм (лат. *sensus* – «почуття, відчуття») – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання (Д. Локк, Д. Берклі, Е. Мах).

Синтез – метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле.

Соціальна група – обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального цілого на основі специфіки діяльності, соціальної належності, спільності відносин, цінностей, норм поведінки, що склались у межах історично визначеного суспільства.

Сприйняття – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Структура – закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

Скептицизм (грец. *skeptikos* – «той, що розглядає, досліджує») – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини.

Софізм – хибний силогізм (умовивід), якому надано видимість правильної форми для навмисного введення співбесідника в оману.

Софісти – давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей).

Спіритуалізм (лат. *spiritualis* – «духовний») – інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

Стоїцизм (грец. *stoa* – портик в Афінах, де збиралися стоїки) – напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.

Структуралізм – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Представники – К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.

Суб'єктивізм (лат. *subjectivus* – «підметовий») – філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

Суб'єктивний ідеалізм – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу.

Субстанція (лат. *substantia* – «сутність») – незмінна першооснова всього сущого.

Судження – форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв'язки.

Схоластика (лат. *scholastikos* – «ученний, шкільний») – філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Сцієнтизм (лат. *scientia* – «знання, наука») – абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі.

Теорія (грец. *theoria* – «спостереження, дослідження») – найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Теологія – богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

Теоцентризм – принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту.

Томізм – філософське богословське вчення Ф. Аквінського і його послідовників.

Трансцендентальне (лат. *transcendens* – «той, що виходить за межі») – поняття, яким у деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості.

Умовивід – форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження.

Універсалії – загальні родові поняття.

Універсум – філософський термін, що позначає всю буттєву реальність (як досяжну, так і недосяжну для людини) у часі й просторі.

Уявлення – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Феномен (грец. *phainomenon* – «те, що з'являється») – в буденній мові це унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, узяті безпосередньо, як самі по собі.

Феноменологія (грец. *phainomenon* – «те, що з'являється») – філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як появою певної реальності, її самовияв і саморозкриття.

Філософія (грец. *philosophia* – «любов до мудрості») – теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, у людині та суспільстві.

Філософія життя – напрям у неklasичній філософії кінця XIX – початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники – Ф. Ніцше, В. Дільтей, Д. Бергсон, З. Фрейд.

Філософія історії – сфера філософського знання про загальність і сутнісність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

Філософія культури – філософське знання про сутнісні засади культури як процесу й цілісності її архетики, закономірності та перспективи розвитку.

Філософія права – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.

Філософія релігії – сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

Філософська антропологія – учення про природу та сутність людини.

Форма – зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

Ціле – інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають у результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.

Цінність – значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо).

Цивілізація (лат. *civilis* – «громадянський») – у широкому розумінні – те ж, що й культура; у вузькому – певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо.

Якість – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними.

ПЕРСОНАЛІЇ

Адорно Теодор (1903–1969) – німецький філософ і соціолог мистецтва ліворадикальної орієнтації, один з видатних представників Франкфуртської школи. Основні твори: «Філософія нової музики» (1949), «Негативна діалектика» (1966).

Аквінський Тома (Фома) (1225–1274) – католицький теолог, намагався обґрунтувати християнське віровчення з філософської точки зору. Папа Лев XII в енцикліці у 1879 р. назвав філософську систему Аквінського «єдиною істинною філософією католицизму».

Аристотель (384–322 до н. е.) – давньогрецький філософ і вчений, засновник таких наук, як логіка, метафізика, політологія, поетика тощо. Головна філософська праця – «Метафізика».

Бахтін Михайло Михайлович (1895–1975) – російський філолог, літературознавець, теоретик мистецтва, фахівець у галузі теорії пізнання, культурології. Основний філософсько-естетичний твір – «Естетика словесної творчості» (1979).

Бекон Френсіс (1561–1626) – англійський філософ, засновник матеріалізму та експериментальної науки Нового часу. Автор трактату «Новий Органон» (1620).

Бергсон Анрі (1859–1941) – французький філософ, представник інтуїтивізму і філософії життя. Основні твори: «Матерія і пам'ять» (1896), «Вступ до метафізики» (1903), «Творча еволюція» (1907).

Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) – засновник вітчизняного екзистенціалізму, релігійний філософ і публіцист. Основні твори: «Смисл творчості» (1916), «Світогляд Достоевського» (1923), «Російська ідея» (1946), «Самопізнання» (1949).

Берклі Джордж (1685–1753) – англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст. Основні твори: «Досвід нової теорії зору» (1709), «Трактат про начала людського знання» (1710), «Три розмови між Гіласом і Філонусом» (1713).

Булгаков Сергій Миколайович (1871–1944) – російський релігійний філософ, богослов, економіст. Основні твори: «Філософія господарства» (1912), «Про боголюдство. Трилогія» (1933–1945), «Філософія імені» (1953).

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – український природодослідник і мислитель, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Основні твори: «Початок і вічність життя» (1922), «Біосфера» (1926), «Нариси геохімії» (1927).

Вишенський Іван (між 1545–1550 – бл. 1620) – український письменник, критик, сатирик, мислитель. Основні твори: «Книжка», «Розвінчання диявола-миродержця», «Послання до всіх взагалі в Лядській землі живучих», «Позорище мисленнєве».

Вітгенштейн Людвіг (1889–1951) – австрійський філософ і логік, один із засновників аналітичної філософії. Основні твори: «Логіко-філософський трактат» (1921), «Філософські дослідження» (1953).

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, представник німецької класичної філософії. Основні твори: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «філософія права» (1821).

Гельвецій Клод Адріан (1715–1771) – французький філософ-матеріаліст, послідовник сенсуалізму Д. Локка. Основні твори: «Про розум» (1758), «Про людину» (1769).

Геракліт Ефеський (бл. 544 – бл. 483 до н. е.) – давньогрецький філософ. Основна робота «Про природу».

Гізель Інокентій (бл. 1600–1683) – культурний і церковний діяч, історик, філософ. Автор праць «Про істинну віру», «Стара віра», «Мир з богом чоловіку», «Праця з загальної філософії» та ін.

Гоббс Томас (1588–1679) – англійський філософ-матеріаліст. Основні твори – «Філософські елементи вчення про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651).

Гогоцький Сильвестр Сильвестрович (1813–1889) – український і російський філософ, представник української академічної філософії. Основні твори: «Критичний погляд на філософію І. Канта», «Філософський лексикон» (в 4 т.), «Огляд системи Гегеля».

Гуссерль Едмунд (1859–1938) – німецький філософ, засновник феноменології. Основні твори: «Філософія арифметики» (1894), «Логічні дослідження» (1901).

Декарт Рене (1596–1650) – французький філософ, математик, фізик, фізіолог. Родоначальник раціоналізму в європейській філософії. Основні твори: «Розмірковування про метод» (1637), «Начала філософії» (1644).

Демокріт із Абдера (бл. 460 – бл. 370 до н. е.) – давньогрецький філософ-матеріаліст, перший енциклопедист серед греків. Визнавав два начала: атоми і порожнечу; вважається одним з родоначальників атомістики.

Дідро Дені (1713–1784) – французький філософ, просвітник, керівник-засновник та редактор «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел», письменник, критик мистецтва. Основні твори: «Думки до пояснення природи» (1754), «Розмова д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські обґрунтування матерії і руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774–1780).

Дільтей Вільгейм (1833–1911) – німецький філософ, психолог та історик культури. Провідний представник філософії життя, засновник філософської герменевтики. Основні твори: «Вступ до наук про дух», «Критика історичного розуму» (1883), «Описова психологія» (1896), «Виникнення герменевтики» (1900) та ін.

Дрогобич Юрій (бл. 1450–1494) – український вчений, доктор медицини і філософії, представник раннього гуманізму в Україні.

Дюркгейм Еміль (1858–1917) – французький соціолог і філософ, родоначальник французької соціологічної школи. Основні твори: «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Самогубство» (1897), «Елементарні форми релігійного життя» (1912).

Енгельс Фрідріх (1820–1895) – німецький учений і громадський діяч, родоначальник марксизму як цілісної соціально-економічної концепції. Основні твори: «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» (1886), «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Діалектика природи» (1873-1882).

Еразм Роттердамський (1469–1536) – гуманіст епохи Відродження, голова «північних гуманістів», філолог, письменник. Автор «Похвали Глупоті» – сатири, що висміює звичаї та пороки сучасного йому суспільства.

Іларіон Київський (XI ст.) – давньоруський письменник, перший Київський митрополит з русичів. Перший відомий нам давньоруський книжник і мислитель. Його погляди знайшли відображення у праці «Слово про закон і благодать» – перший пам'ятці вітчизняної культури мислення.

Камю Альбер (1913–1960) – французький письменник і філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму, лауреат Нобелівської премії 1957 р. Основні твори: «Міф про Сізіфа» (1942), «Бунтуюча людина» (1951) та ін.

Кант Іммануїл (1724–1804) – німецький філософ і вчений, родоначальник німецького класичного ідеалізму. Основні твори: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790).

Кентерберійський Ансельм (1033–1109) – теолог і філософ, намагався раціонально обґрунтувати догмати християнства.

Кониський Георгій (1717–1795) – український церковний діяч, філософ, визначний мислитель XVIII ст. Основні праці: «Воскресіння мертвих» і 80 промов та проповідей (майже всі опубліковані).

Конт Огюст (1798–1857) – французький філософ, один з основоположників позитивізму і соціології. Основні твори: «Курс позитивної філософії» (1830–1842), «Система позитивної політики» (1851–1854).

Конфуцій (бл. 551–479 до н. е.) – давньокитайський філософ і педагог, засновник конфуціанства. Суть його вчення викладено у книзі «Лунь юй» («Бесіди та судження»). Концепція людяності в уявленні Конфуція – це система декількох найважливіших ідей: відданість імператору, вірність обов'язку, повага синів.

Кульчицький Олександр (1895–1980) – український філософ, громадський і культурно-освітній діяч української діаспори. Автор 130 статей і монографій з психології, етнографії, антропології, філософії, педагогіки, літературознавства, германістики.

Локк Джон (1632–1704) – англійський філософ-матеріаліст. Основний твір – «Досвід про людський розум» (1690).

Лосєв Олексій Федорович (1893 – 1988) – філософ, філолог, автор ряду фундаментальних праць з античної естетики, логіки, мовознавства, перекладач філософської і художньої літератури зі

стародавніх мов. Основні твори: «Ерос у Платона» (1916), «Античний космос і сучасна наука» (1927), «Діалектика художньої форми» (1927), «Діалектика міфу» (1930), «Антична міфологія в її історичному розвитку» (1957), «Історія античної естетики» (1963–1980).

Мамардашвілі Мераб Костянтинович (1930–1990) – грузинський і російський філософ, спеціаліст з мета-філософії, теорії пізнання, методології науки, історії філософії. Основні твори: «Класичний і неklasичний ідеали раціональності» (1984), «Як я розумію філософію» (1990).

Марітен Жак (1882–1973) – французький філософ-неотоміст. Основні твори: «Інтегральний гуманізм» (1936), «Символ віри» (1941).

Маркс Карл (1818–1883) – німецький філософ, соціолог, економіст, основоположник марксизму. Основні твори: «Капітал» (1867–1894), «Злиденність філософії» (1847), «Святе сімейство» (1844–1845), «Німецька ідеологія» (1845–1846) та ін.

Могила Петро (1596–1647) – український церковний, політичний, культурно-освітній діяч, реформатор. Підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру.

Мономах Володимир (1053–1125) – державний і політичний діяч Київської Русі, мислитель, один із родоначальників християнського гуманізму. Автор «Повчання Володимира Мономаха».

Монтень Мішель (1533–1592) – французький філософ-гуманіст. Головний твір - «Досліди» (1580-1588).

Ніцше Фрідріх (1844–1900) – німецький філософ, культуролог. Основні твори: «Так говорив Заратустра» (1883–1884), «По той бік добра і зла» (1886), «Воля до влади» (1906).

Новицький Орест Маркович (1806 – 1884) – український філософ, перший професор філософії Київського університету. Автор праць «Про дорікання, які роблять філософії...», «Керівництво до логіки», «Поступовий розвиток давніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань».

Ортега-і-Гасет Хосе (1883–1955) – іспанський філософ, соціолог, культуролог. Основні твори: «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Повстання мас» (1929–1930).

Паскаль Блез (1623–1662) – французький релігійний філософ, письменник, вчений, один з основоположників науки Нового часу. Основний філософський твір – «Думки».

Піфогор Самоський (бл 570–бл. 500 до н. е.) – давньогрецький філософ, релігійний і політичний діяч, засновник піфагореїзму.

Платон (428–347 до н. е.) – давньогрецький філософ, політолог, учень Сократа, засновник об'єктивного ідеалізму. Основні твори: текст промови «Апологія Сократа», 25 достовірно ідентифікованих діалогів, «Держава», «Закони».

Прокопович Феофан (1681–1736) – український і російський церковний та громадський діяч, письменник, учений, філософ.

Рассел Бертран (1872–1970) – англійський філософ-позитивіст, логік, громадський діяч. Основна робота «Чому я не християнин».

Сакович Касіян (бл. 1578–1647) – український письменник, культурно-освітній діяч, філософ. Основні твори: «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини», «Трактат про душу».

Сартр Жан-Поль (1905–1980) – французький філософ і письменник, голова французького атеїстичного екзистенціалізму. Філософські погляди суперечливі. Основні твори: «Уява» (1936), «Буття і ніщо» (1943), «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1946), «Критика діалектичного розуму» (1960), «Ситуації» (1947–1964).

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – видатний український філософ, поет, просвітитель. Основні праці: «Сад божественних пісень», «Байки Харківські», «Нарцис», «Асхань», «Алфавіт світу», «Жона Лотова», «Потоп зміїн».

Сократ (бл. 469 – 399 до н. е.) – давньогрецький філософ.

Соловйов Володимир Сергійович (1853–1900) – російський релігійний філософ-містик. Основні праці: «Читання про боголюдство» (1877-1881), «Виправдання добра» (1897–1899).

Сорокін Питирим Олександрович (1889 – 1968) – російський психолог і соціолог. Основний твір – «Людина. Цивілізація. Суспільство» (1992).

Спенсер Герберт (1820–1903) – англійський філософ і соціолог, один з родоначальників позитивізму. Основний твір – «Система синтетичної філософії» (1862–1896).

Спіноза Бенедикт (1632–1677) – нідерландський філософ, пантеїст. Основні твори: «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677).

Тард Габрієль (1843–1904) – французький соціолог і криміналіст, один з основоположників соціальної психології. Основні твори: «Закони наслідування» (1890), «Соціальна логіка» (1894).

Тейяр де Шарден П'єр (1881–1955) – французький учений-палеонтолог, філософ, теолог. Основний твір – «Феномен людини» (1956).

Тертулліан Квінт Септимії **Флоренс** (бл. 160–після 220) – християнський апологет, прихильник концепції «чистої» віри.

Трубецькой Євгеній Миколайович (1863–1920) – російський філософ, громадський діяч, активний учасник релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова. Основний твір – «Сенс життя» (1918).

Трубецькой Сергій Миколайович (1862–1905) – російський філософ, громадський діяч, публіцист. Основні твори: «Про природу людської свідомості» (1890), «Основи ідеалізму» (1896), «Вчення про Логос і його історію».

Федоров Микола Федорович (1828–1903) – російський мислитель, представник релігійно-філософського напрямку космізму. Основний твір – «Філософія загальної справи» (1903).

Фейербах Людвіг (1804–1872) – німецький філософ-матеріаліст і атеїст. Основні твори: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Основи філософії майбутнього» (1843).

Фіхте Йоганн Готліб (1762–1814) – німецький філософ, діяч німецького класичного ідеалізму. Основний твір – «Науковчення» (1794).

Фловенський Павло Олександрович (1882–1943) – російський релігійний філософ, учений, богослов. Основний твір – «Історія нової філософії» (1897–1907).

Франк Семен Людвігович (1877 – 1950) – російський релігійний філософ, послідовник В.С. Соловйова, учасник збірника «Віхи». Основні твори: «Сенс життя» (1926), «Нарис методології суспільних наук» (1922), «Світло в темряві» (1949), «Реальність і людина» (1950).

Фрейд Зігмунд (1856–1939) – австрійський лікар-психіатр і психолог, засновник психоаналізу і фрейдизму. Основні твори: «Тлумачення сновидінь» (1900), «Психопатологія повсякденного життя» (1904), «Тотем і табу» (1913), «Я і Воно» (1923).

Фромм Еріх (1900–1980) – німецько-американський філософ, соціолог і психолог, один з провідних представників неофрейдизму. Основні твори: «Втеча від свободи» (1941), «Психоаналіз і релігія» (1950), «Революція надії» (1964).

Хайдеггер Мартін (1889–1976) – німецький філософ, один з основоположників німецького екзистенціалізму. Основна праця - «Буття і час» (1927).

Чижевський Дмитро Іванович (1894–1977) – український філолог, філософ, історик філософії. Автор понад 900 наукових праць з різних галузей знання.

Юм Девід (1711–1776) – англійський філософ-ідеаліст, психолог, історик. Основні твори: «Трактат про людську природу» (1739-1740), «Дослідження про людський розум» (1748).

Юнг Карл Густав (1875–1961) – швейцарський психоаналітик, психіатр, культуролог. Засновник аналітичної психології. Основні твори: «Метаморфози і символи лібідо» (1912), «Трансцендентна функція» (1916), «Дійсність душі» (1934) та ін.

Юркевич Папфил Данилович (1826–1874) – український філософ, видатний представник української академічної філософії. Безпосередній учитель В.С. Соловйова.

Ясперс Карл (1883 – 1969) – німецький філософ-екзистенціаліст. Основні твори: «Розум і екзистенція» (1935), «Філософія» (1932), «Атомна бомба і майбутнє людства» (1958), «Сенс і призначення історії» (1949).

Навчальне видання

Геращенко Тетяна Григорівна

**Історія філософії
у стислому викладі**

Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції

Макет обкладинки Шутка В.П.

Підписано до друку

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. Обл.- вид.арк.

Тираж 100 прим. Замовлення

ТОВ «ВТД «Університетська книга»

40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27.

E-mail: publish@book.sumy.ua

www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»

вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна